

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

ББК:66.0+66.3(0)

ҚУДРАТХЎЖАЕВ ШЕРЗОДХОН ТОЖИДИНОВИЧ

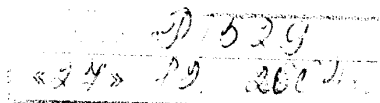
**ЎЗБЕКИСТОНДА ПРОФЕССИОНАЛ ПАРЛАМЕНТ ТИЗИМИНИНГ
СИЁСИЙ ИНСТИТУТ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ ВА
РИВОЖЛАНИШИ ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Ихтисослик 23.00.02 — Сиёсий институтлар ва жараёнлар

Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент-2004

340 (c52) (043.3)
K 73

Диссертация Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академиясининг “Ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар: **Сиёсий фанлар доктори, профессор
Рустам Зиятович Жумаев**

Расмий оппонентлар: **Сиёсий фанлар доктори, профессор
Нарзулла Қосимович Жўраев**

**Сиёсий фанлар номзоди, доцент
Улуғбек Юсупович Идиоров**

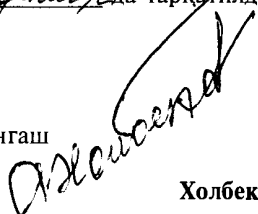
Етакчи илмий ташкилот: **Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий Университети**

Ҳимоя Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошидаги фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Д.005.10.01 Бирлашган Ихтисослашган Кенгашнинг 2004 йил “21” декабр куни соат 14⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (700003, Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45)

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2004 йил “20” декабрда тарқатилди.

Бирлашган Ихтисослашган Кенгаш
илмий котиби,
социология фанлари доктори

Холбеков А.Ж.

I. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикасининг демократик тараққиёт йўлини танлаганига ўн уч йил тўлди. Ўтган давр бир-бири билан узвий боғлиқ ва босқичма-босқич амалга оширилган ислоҳот ва янгиланишлар занжиридан иборат бўлди. Истиқлолнинг дастлабки йиллари мустақилликни мустақамлашга сарфланган бўлса, бу вазифа асосан адо этилгач, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш сари одим ташланди. Навбатдаги янгиланиш — Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш билан боғлиқ ислоҳотларнинг кун тартибига қўйилиши тасодиф эмас, заруратдир. Чунки Ўзбекистондаги парламент ислоҳотлари эркинлаштириш сиёсатининг мантиқий давоми ва демократик тараққиётнинг навбатдаги поғонасини ташкил этади. Бу ҳақда парламент ислоҳотларини ўтказиш ташаббусини илгари сурган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов шундай дейди: “Икки палатали парламентга ўтишдан асосий мақсад — парламентнинг ҳаётимиздаги ўрнини ошириш, қонунчилик ҳокимиятини кучайтиришдир. Негаки, бунда парламентимиз фаолияти янги босқичга кўтарилди, унинг ваколатлари анча кенгайди. Аввало, қуйи палатанинг иши анча ўзгаради. Бу палата эртага доимий фаолият кўрсатувчи, профессионал органга айланади. Унга депутат бўлиб келадиган одамлар таркиби ҳам, сўзсиз, ўзгаради. Унинг моҳияти, иши, кўриладиган масалалар, қабул қилинадиган қонулар сифати ўзгаради. Депутатлар бир чоракда йиғилиш билан чекланмасдан, ҳаётни чуқурроқ ўрганади, уларнинг сиёсий ўзгаришлар, ислоҳотларга таъсир қилиш имкониятлари кенгайди”¹.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда икки палатали парламентни ташкил этиш зарурати ижтимоий тараққиёт талабларидан келиб чиқади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида халқимиз ўтиш даврининг қийинчиликларини енгиш билан банд бўлган бўлса, ҳозирги кунда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётимизда барқарорлик қарор топиб, кенг кўламли ривожланиш палласига қадам қўймоқдамиз. Демак, энди бизга ўтиш даври учун эмас, балки барқарор ривожланиш даври учун хос бўлган мукамал қонулар керак. Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ профессионал асосда ишловчи икки палатали парламентнинг ташкил этилмаганлиги сабаблари ҳақида юридик фанлар доктори Э.Ҳ. Халилов шундай дейди: “Агар биз мустақилликка эришишимиз биланоқ дарҳол

¹ И. Каримовнинг референдум куни сайлов участкасида берган интервьюсидан. 2002 йил, 27 январь. Ўзбекистон Республикаси Президенти Мағбуот хизмати жорий архиви, 2002 йил учун ҳужжатлар тўплами, 21-22-бетлар.

профессионал асосда ишловчи икки палатали парламент тузишни олдимишга мақсад қилиб қўйганимизда, Ўзбекистон парламентида доимий асосда ишлаш учун кимлар ва қандай кучлар келиши мумкинлигини, улар қандай қонунлар қабул қилишлари мумкинлигини ва умуман, мамлакатимиз қандай аҳволга тушиши мумкинлигини ҳозир тасаввур қилиш қийин эмас”².

Ўзбекистонда бугунги кунга қадар икки палатали парламент мавжуд бўлмаган. Шунинг учун парламент ислохотларини амалга оширишда, икки палатали парламентни шакллантириш билан боғлиқ қонунларни ишлаб чиқишда бир томондан, Ўзбекистон сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятлари инobatга олинган бўлса, иккинчи томондан, жаҳон тажрибаси чуқур ўрганилди. Жаҳон тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, охириги вақтларда жаҳонда парламент палаталари сонининг ўсиши кузатилаётганини таъкидлаш жоиз. Маълумотларга кўра, “XX аср сўнгги ўн йилликларининг ўзида умуммиллий қонун чиқарувчи органлардаги иккинчи палаталар сони 45 тадан 70 гага кўпайди”³. Эътиборлиси шундаки, дунёнинг илғор мамлакатлари икки палатали парламентнинг афзаллигини тан олиб, шунга мос равишда ўз парламентларини ислох қилганлар. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Германия, Япония, Швейцария каби мамлакатлар шулар жумласидандир.

Демак, Ўзбекистондаги парламент ислохотлари мамлакатимиздаги қонун чиқарувчи олий органни шаклан ўзгартиришга қаратилмаган, балки парламент фаолиятини моҳиятан такомиллаштириш, уни тараққий этган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ташкил этишга йўналтирилган. Дарҳақиқат, Ўзбекистонда барпо этилажак парламентнинг фаолияти профессионал асосга қўрилади. Яъни, қонунларни тайёрлаш ва қабул қилиш билан шуғулланадиган қуйи палата малакали юристлар, иқтисодчилар, сиёсатшунослардан иборат бўлади. Олий Мажлисининг қонунчилик палатасида қонунларни ишлаб чиқиш депутатлар учун асосий машғулот, касб-корга айланади. Ўз соҳасининг билимдонлари, юқори малакали кадрлар, ўз касбининг усталари, бошқача айтганда, профессионалларнинг қуйи палатада доимий ишлаши қонунларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррар. Кўриниб турибдики, икки палатали парламент қонун устуворлигига асосланган ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг жаҳон тажрибасида синовдан ўтган воситаларидан бири саналади.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Ҳ. Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2001 йил 11 декабрь.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Ҳ. Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2001 йил 11 декабрь.

Табиийки, Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш ва ривожлантириш жараёни илмий асосланган ёндашувни талаб этади, айниқса, профессионал парламентни сиёсий институт сифатида ўрганиш, уни шакллантириш билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал қилиш чораларини кўриш ва истиқболни белгилашни шартлаб қўяди. Бу сиёсий жараённинг қандай кечаётганини, унга таъсир этаётган омилларни сиёсий фанлар нуқтаи назаридан чуқур илмий тадқиқ этиш ва зарур тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболларини илмий тадқиқ этишнинг долзарблиги қатор объектив сабаблар билан шартланган.

Биринчидан, Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш жараёнлари бу соҳадаги жаҳон тажрибасини ўрганишни тақозо этади, ривожланган демократик мамлакатлар, хусусан, Ғарб давлатлари тажрибаси мисолида икки палатали парламентни шакллантиришнинг сиёсий асосларини илмий таҳлил қилиш заруратини туғдиради.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикасида икки палатали парламентни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш бу жараённинг тараққиёти йўналишларини кўра билиш имконини беради ҳамда бу борада ташкилий қарорлар қабул қилишда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Учинчидан, профессионал парламент тизимининг шаклланиши ва ривожланишида демократик институтларнинг ўрни ва ролининг таҳлил этилиши асосида мамлакатимизда ҳуқуқий давлат қуриш соҳасида олиб борилаётган ислохотларга илмий баҳо берилади ҳамда Ўзбекистондаги эркинлаштириш жараёнлари учун пухта назарий замин яратилади.

Тўртинчидан, Ўзбекистонда шакллантириладиган икки палатали парламентнинг иш сифати, парламент томонидан қабул қилинажак қонунларнинг мукамаллиги халқимиз томонидан бу парламентга кимларнинг сайланишига бевосита боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан икки палатали парламентга сайловлар жараёнининг илмий таҳлил этилиши ва бу жараёнда сиёсий партиялар ролининг ўрганилиши бу жараённи такомиллаштиришга доир тақлиф ва тавсиялар бериш учун замин яратади. Шундай қилиб, Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболларини таҳлил қилиш ҳамда мазкур муаммо юзасидан илмий асосланган хулосалар чиқариш ҳозирги кунда сиёсий фан вакиллари олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Муаммонинг илмий ишланганлик даражаси. Ўзбекистонда парламентни шакллантириш ва ривожлантириш муаммоларига бағишланган тадқиқотлар ва мақолалар улуши катта бўлишига қарамай, мамлакатимизда икки палатали парламентни қарор топтиришнинг ўзига

хос хусусиятларига бағишланган тадқиқот ва мақолалар кам ҳамда уларнинг аксарият қисми газеталарда чоп этилган материаллардан иборат. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистонда икки палатали парламентнинг шаклланиши жараёни илмий жиҳатдан кам ўрганилган соҳа сирасига қиради.

Парламентларнинг моҳияти, уларнинг вужудга келиши тарихи, парламентларнинг сиёсий тизимдаги ўрни каби турли масалалар юзасидан хорижий мамлакатларда кўплаб олимлар тадқиқотлар олиб борганлар. Улар қаторига А. Демишель, Ф. Демишель, М. Пикемаль, Ф. Риггс, М. Боннар, Г.О'Доннел, Е.В. Гутнова, Р. Горгес, А.И. Ковлер⁴ ва бошқа кўплаб олимларни киритиш мумкин. Мазкур олимлар жаҳоннинг илғор ва демократик мамлакатларидаги парламентларнинг келиб чиқиш тарихи, фаолияти ва такомиллашувига доир турли йўналишлар доирасида илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Мазкур олимлар ҳокимиятлар бўлиниши тизимини таҳлил этиш асосида шу тизимда парламентнинг ўрнини либерализм нуқтаи назаридан тадқиқ этганлар.

Ўзбекистонда парламентнинг шаклланиши, ривожланиши ва такомиллашуви, сиёсий тизимда унинг ўрни ва роли каби муаммоларни ўрганишга асосан мустақиллик давридан бошлаб эътибор берила бошланди. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда парламент ислохотларининг йўналишларини белгилаб берувчи методологик ва назарий асослар Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг асарларидан ўрин олган. Шу нуқтаи назардан, Президент И. Каримовнинг асарлари Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш борасида олиб борилаётган тадқиқотларга назарий ва методологик асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш асосий стратегик мақсад сифатида эълон қилинган, мазкур мақсадларни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган демократик жараёнлар бошланиши билан Ўзбекистондаги сиёсатшунос, жамиятшунос ва ҳуқуқшунос олимлар ҳам бу жараёнларни тавсифловчи ва таҳлил этувчи илмий-тадқиқот ишларини амалга оширдилар. Бу тадқиқотлар ичида Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш жа-

⁴ Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции.- Москва, 1973; Riggs F. Presidentialism versus Parliamentarism: Implications for Representativeness and Legitimacy //International Political Science Review. 1977.N 3.; Bonnard Maryvonne. Le role du Parlement. //Les Institutions de la France.-Publie par les sions de l'Ambassade de Frans a Moscou, 1993; О'Доннел Г.Делегативная демократия // Пределы власти, 1994, N 1; Гутнова Е.В. Возникновение английского парламента.-Москва, 1960; Горгес Р. Так работают правительство и парламент. Организация, сотрудничество и контроль в парламентской системе правления (на примере ФРГ).-Москва:Дело, 1993; Ковлер А.И. и другие. Парламенты мира.-Москва:Высшая школа, 1991.

раёни ўрганилган изланишлар ҳам бор. Айниқса, ўтган асрнинг 90-йиллари охиридан бошлаб А. Азизхўжаев, Э. Халилов, О. Хусанов, Н. Комилов, Р. Жумаев, Ж. Тошқулов, М. Қирғизбоев, Н. Умарова⁵ каби олимлар ва тадқиқотчилар икки палатали парламентнинг шаклланиши, ривожланиши ва такомиллашуви, унинг истиқболларига доир илмий тадқиқотлар олиб бордилар. Лекин ҳозирги даврга қадар Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантиришга доир сиёсий фанлар нуқтаи назаридан махсус ва алоҳида тадқиқотлар ўтказилмаган.

Шунингдек, мамлакатимизнинг бир қатор ҳуқуқшунос, сиёсатшунос олимлари томонидан тайёрланган докторлик ва номзодлик диссертацияларида ҳам Ўзбекистонда парламент тизимининг шаклланишига доир чуқур изланишлар олиб борилган. Хусусан, Эркин Халилов томонидан юридик фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган “Становление и развитие высшего законодательного органа государственной власти Республики Узбекистан” мавзuidaги диссертацияда Ўзбекистонда парламентнинг шаклланиши, унинг тарихи ва истиқболлари ҳақида сўз юритилади. Бироқ мазкур диссертацияда парламент тизимини ёритишда ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ёндошилган бўлиб, унда асосан, парламентнинг конституциявий аҳамияти, қонунчиликдаги ўрни ва роли, ҳуқуқий давлат қуришдаги

⁵ Азизхўжаев А.А. Демократия - халқ ҳокимияти демакдир. Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги.-Т., 1996; Азизхўжаев А. Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар. Тошкент., Шарқ, 2001; Азизхўжаев А. Чин ўзбек иши. Тошкент., Академия 2003; Халилов Э. Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001. Э. Халилов. Фуқаролик мурожаати ва демократик ислохотлар.//Жамият ва бошқарув. 1998, 1-сон. Хусанов О. Сайлов - демократия ифодаси//Жамият ва бошқарув. 1999 №1-2; Хусанов О. Ўзбекистон Республикасида сайлов ўтказиш тартиби//Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат (тўплам). Тошкент. “Адолат” 1995; Комилов Н. Сарҳисоб.//Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Ахборотномаси. 2000 йил 1(4)-сон; Комилов Н. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати.// Жамият ва бошқарув, 1997, № 2; Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие.-Т.:Шарқ, 1995; Жумаев Р.З. Сиёсий ислохотлар янги босқичда.// Жамият ва бошқарув, 1997, № 2; Тошқулов Ж. Сайлов ҳуқуқи тарихига бир назар//Шарқона босиқлик сири (тўплам). Тошкент. Ўзбекистон., 1994. Қирғизбоев М. Халқ вакиллари минбари.-Тафаккур, 2000, N 2, 4-15-бетлар; Қирғизбоев М. Парламентлар.//Тафаккур. 2000. 3-14-бетлар; Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти // Ёшлик, 1996, №6. Икки палатали парламент: хориж тажрибаси. Тақлил, талқин. -Фидокор, 2002, 14 февраль. Н.Умарова “Халқ иштирокидаги бошқарув”. “Фидокор” 2002 й, 2 январь, 420-сон.

вазифалари батафсил очиб берилган ҳамда асосан бир палатали парламент ҳақида сўз борган⁶.

Бундан ташқари, яна бир ҳуқуқшунос олим Зоҳиджон Воҳидов ҳам ўзининг “Ўзбекистон Республикасида ҳокимият бўлинишининг амалий ифодаси” мавзuidaги номзодлик диссертациясида ҳокимиятлар бўлиниши муаммосини ёритар экан, парламент масаласига алоҳида тўхталиб, унинг аҳамияти ва вазифаларига алоҳида урғу беради. Бироқ бу диссертация ҳам ҳуқуқшунослик фанлари доирасида яратилган бўлиб, унда қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ташқари, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг таҳлилига ҳам кенг ўрин берилган⁷.

Танланган мавзуга бағишланган илмий ишларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши муаммосини сиёсий фанлар нуқтаи назаридан ёритиш бўйича махсус илмий тадқиқотлар олиб борилмаган. Шундай қилиб, муаммонинг долзарблиги ва махсус ўрганилмаганлиги ушбу мавзуни илмий тадқиқ этишни тақозо қилади ҳамда уни ўрганиш ва мантиқий баён қилишнинг асосий йўналишларини белгилаб беради.

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантиришга доир ислоҳотларнинг моҳиятини очиб бериш асосида профессионал парламентни сиёсий институт сифатида тадқиқ этиш ва унинг фаолиятини самарали ташкил этишга йўналтирилган назарий хулосалар, умумлашмалар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Мазкур мақсаддан келиб чиққан ҳолда қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш назарда тутилди:

- жаҳон тажрибаси асосида икки палатали парламент тизимининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнларини илмий тадқиқ этиш;
- Ўзбекистонда икки палатали профессионал парламентни шакллантириш заруратини илмий асослаш;
- Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш учун сиёсий ва ҳуқуқий асосларнинг яратилиши жараёнларини тадқиқ этиш;

⁶ Қаранг. Халилов Эркин Хамдамович. Становление и развитие высшего законодательного органа государственной власти Республики Узбекистан. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – “Теория и история государства и права; история политических и правовых учений”. Академия Наук Республики Узбекистан. Институт философии и права им. И.М. Муминова. Т.-2000.

⁷ Воҳидов Зоҳиджон. Ўзбекистон Республикасида ҳокимият бўлинишининг амалий ифодаси. 12.00.02. – “Давлат ҳуқуқи ва бошқаруви; маъмурий ҳуқуқ; молия ҳуқуқи” ихтисослиги бўйича юридик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси. Т.- 2000.

— Ўзбекистон Республикасида икки палатали парламентни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш;

— парламентнинг доимий ва профессионал асосда фаолият юритиши билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш ва бу муаммоларни ҳал қилишга доир хулосаларни илгари суриш;

— Ўзбекистонда профессионал парламентни шакллантиришда демократик институтларнинг ўрни ва ролини кўрсатиб бериш;

— Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш ва ривожлантиришга доир ислохотлар жараёнларидаги муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга доир фикр-мулоҳазалар, хулосалар, тавсиялар ва таклифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Мазкур диссертацияда Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши жараёнлари ва ривожланиши истиқболлари сиёсий фан нуқтаи назаридан илк бор илмий тадқиқ этилмоқда. Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

— замонавий парламентларнинг ўтмишдошлари ўрганилиб, парламентларнинг тарихий ривожланиш босқичлари таҳлил этилган ва бу жараёнлар Ўзбекистондаги ҳозирги воқелик билан боғланган;

— икки палатали парламент тизимининг шаклланишига доир жаҳон тажрибаси унинг ижобий жиҳатларини мамлакатимиздаги ислохот жараёнларида қўллаш нуқтаи назаридан тадқиқ этилган;

— жаҳондаги икки палатали парламентнинг шаклланишига оид тадқиқотлардан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистонда профессионал парламент тизimini шакллантириш эҳтиёжи ва зарурати илмий жиҳатдан асосланган;

— Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантиришнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларининг яратилиш жараёнлари тадқиқ этилган, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуналаридан ўрин олган икки палатали парламент фаолиятига оид ҳуқуқий меъёрлар ўрганилган ва улар илғор жаҳон тажрибаси билан қиёсий таҳлил этилган;

— Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантиришда демократик институтларнинг ўрни ва роли сиёсий фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ этилган;

— икки палатали парламентни шакллантиришда ва унинг фаолиятини демократик тамойиллар асосида йўлга қўйишда сиёсий партияларнинг ўрни ва аҳамияти аниқланган;

— мамлакатда амалга оширилаётган парламент ислохотлари сиёсий фанлар нуқтаи назаридан ўрганилган ва мазкур жараённи самарали ташкил этишга хизмат қиладиган хулосалар, таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Диссертациянинг назарий-ўслубий асоси. Мазкур диссертацияни тайёрлашда сиёсий фаннинг замонавий концепциялари, илғор ғоялари

ва назарий ёндашувлари услубий асос бўлиб хизмат қилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Президент И.А. Каримов асарларидаги Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий демократик давлат қуришга доир концептуал назарий қоидалар, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва давлат бошқаруви идораларининг бошқа расмий ҳужжатлари тадқиқотнинг назарий ва методологик негизини ташкил қилади. Диссертацияда келтирилган назарий хулосаларни чуқурлаштириш мақсадида изланувчи ғарбнинг таниқли олимлари ва назарийтчилари, Марказий Осиё мутафаккирлари, Ўзбекистон Республикаси ва МДҲ давлатлари олимларининг тадқиқотларига, ушбу йўналишда тўпланган жаҳон илмий салоҳиятига таянади.

Диссертациянинг назарий ва амалий аҳамияти. Ишнинг назарий аҳамияти, авваламбор, Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши жараёнлари ва ривожланиши истиқболларининг сиёсий фан нуқтаи назаридан илк бор илмий тадқиқ этилганлигида намоён бўлади. Изланиш натижасида чиқарилган хулосалар ва умумлаштиришлардан сиёсий амалиётда, сиёсий институтлар фаолиятини, хусусан, парламент фаолиятини мувофиқлаштиришда методологик кўрсатма сифатида фойдаланиш мумкин. Тадқиқот натижалари Ўзбекистон Республикасида кучли фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёнини тезлаштиришда давлат ва жамоат ташкилотлари учун фойдали бўлиши, уларни олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари учун назарий ва амалий материал сифатида қўллаш мумкин. Диссертация материалларидан давлат ва жамият қурилиши муаммолари бўйича маърузалар ҳамда махсус курслар ўқишда ҳам фойдаланиш мумкин. Тадқиқотнинг назарий хулосаларидан Ўзбекистон Республикасидаги парламент ислохотларининг моҳиятини кенг жамоатчиликка етказишда назарий асос сифатида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг синовдан ўтганлиги. Диссертациянинг асосий мазмуни, хулоса ва натижалари республикамызда чоп этилган илмий журнал, илмий тўпламларда эълон қилинган мақолаларда ўз ифодасини топган. Тадқиқот натижалари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси “Ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедрасида, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошида ташкил этилган сиёсий фанлар бўйича Илмий-назарий семинарда, Тошкент Давлат Юридик Институти “Давлат ҳуқуқи ва бошқаруви” ва “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” кафедраларининг илмий семинар муҳокамаси учун ўтказилган қўшма мажлисида, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия Университети томонидан Сиёсий фанлар бўйича ташкил этилган семинарда атрофлича муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган. Изланишнинг айрим бўлимлари ва хулосалари республикамызда парламент сайловларига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуманларда баён этилган.

Диссертациянинг тузилиши. Диссертация кириш, ҳар бири икки параграфдан иборат учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган иборат.

II. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **кириш** қисмида мавзунинг долзарблиги, муаммонинг ишланганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, назарий-методологик асослари, илмий янгилиги ҳамда назарий ва амалий аҳамияти ёритилган.

Диссертациянинг “**Парламентнинг сиёсий тизимдаги ўрни ва роли**” номли биринчи бобида муаммонинг назарий жиҳатлари баён этилган. Жумладан, парламент сиёсий институт сифатида ўрганилган бўлиб, унинг генезиси, моҳияти ва ривожланиши тарихи масалалари ёритилган ҳамда жаҳон тажрибаси мисолида икки палатали парламент тизими шаклланиши муаммоси тадқиқ этилган.

Ўзбекистоннинг истиқдолга эришиши жамият ва давлат бошқарувининг мукамал институтларини яратишга замин бўлди. Мустақилликнинг ўн уч йили давомида Ўзбекистонда замонавий парламент босқичма-босқич шакланди. Олий Мажлис жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар иродасини ифодалаш ва уларнинг манфаатларини рўёбга чиқаришнинг ҳақиқий институтига айланди. Мамлакат ҳукумати ва парламенти ҳамжиҳатликда иш олиб бориб, Ўзбекистонда парламент ислохотлари ўтказилмоқда. Бу ислохотлар Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш билан боғлиқ. Мамлакатда қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларининг мустақиллигини таъминлаш, уларнинг ўзаро мувозанатини таъминлаш асосида ижтимоий барқарорликка эришиш ислохотларнинг муҳим ва долзарб йўналишига айланди.

Парламент ислохотларининг ҳозирги босқичида профессионал парламентларнинг фаолиятини илмий тадқиқ этиш зарурияти янада ортди. Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, парламент билан боғлиқ хорижий тажрибаларни янада чуқурроқ ўрганиш, Ўзбекистонда профессионал парламентни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш масаласи алоҳида долзарблик касб этди. Икки палатали парламентларнинг жамият ва давлат ҳаётидаги аҳамияти ва ўрнини англаб етиш учун парламентларнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш, замонавий парламентаризмнинг тараққиётини тадқиқ этиш эҳтиёжи туғилади.

Шу нуқтаи назардан, диссертацияда илғор демократик давлатларнинг бу борадаги тажрибаси синчковлик ва кунт билан ўрганилди. Шунингдек, парламентнинг пайдо бўлиш сабаблари, унга бўлган эҳтиёж, парламентнинг сиёсий тизимдаги ўрни чуқур ўрганилди.

Парламент сўзининг ўзаги французча “parler”дан олинган бўлиб, “сўзламоқ” ёки “гапирмоқ” маъносини англатади. Шу нуқтаи назардан, парламент ўзининг тарихий кўринишларида, асосан, гапириш, фикр ифодалаш ва шу билан давлат сиёсатига у ёки бу кўринишда таъсир ўтказиш жойи бўлиб келган. Аммо бугунги кунга келиб, замонавий парламентлар давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий вакиллик органи, сиёсий тизимнинг ажралмас таркибий қисми, мустақил сиёсий институтга айланган.

Диссертацияда замонавий парламентларнинг вазифаларини тадқиқ этган ҳолда, уларнинг аҳамияти хусусида қуйидаги хулосалар чиқарилган:

Биринчидан, парламентнинг қонунчилик вазифаси шахс, жамият, давлат фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш имконини беради. Зеро, қонунлар ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб, унга риоя этиш ҳар бир фуқаронинг, давлат органларининг, хўжалик юритувчи субъектлар ва демократик институтларнинг ижтимоий мажбуриятидир.

Иккинчидан, парламент давлат ҳокимияти институтлари тизимида сайлаб қўйиладиган асосий вакиллик органи саналади. Бу эса унинг фуқаролар учун очиқ ва демократик табиатини белгилаб беради.

Учинчидан, парламент ўзининг таъсири, ваколатлари нуқтаи назаридан ҳокимият шахобчалари орасида муҳим аҳамият касб этади. Турли ижтимоий манфаатлар ва қарашларнинг айнан парламентда жамланганлиги жамият аъзолари, ҳокимият шахобчалари, “марказ” ва “ҳудуд” ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган турли зиддиятларнинг олдини олиш имконини беради.

Умуман, диссертацияда парламент демократиянинг муҳим шарти, ҳокимиятлар бўлиниши тамойилининг асосий механизмларидан бири сифатида тадқиқ этилади. Парламентаризм “ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида бошқариладиган тизимда қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг устуворлиги”⁸ сифатида таърифланади. Бундан ташқари, парламентаризм парламентнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳамда фаолият юритиши ҳақидаги барча қарашлар, фикрлар ва ҳуқуқий меъёрларнинг йиғиндиси эканлиги таъкидланади.

Умуман, парламент нафақат қонунчилик ва вакиллик функциялари билан, балки ҳокимиятлар бўлиниши принципини амалга ошириши билан ҳам аҳамиятли. Бу ҳақда юридик фанлари доктори Э. Халилов шундай ёзади: “XXI асрнинг бошларига келиб, оддий бир ҳақиқат — тўла ваколатга эга бўлган парламентсиз мамлакатда тўлақонли демократия бўлиши мумкин эмаслиги яққол кўзга ташланиб қолди. Бинобарин, фуқаролар демократия тўғрисидаги тасавурларини аввало давлатни идора этишда ўзлари иштирок этишларининг реал имконияти билан, қолаверса,

⁸ Юридическая энциклопедия М.: 1997. - С.178.

парламент орқали қонун ижодкорлиги жараёнига таъсир кўрсата олиш имкониятлари билан боғлайдилар”⁹.

Айрим олимларнинг фикрича, парламент ўзининг конституция ва қонунларда белгиланган ваколатлари доирасида фаолият юритган тақдирдагина у демократияга хизмат қилиши мумкин. Масалан, таниқли олимлар Леонид Левитин ва Дональд Карлайл шундай ёзадилар: “Парламент — демократиянинг бош газнаси эканлигига оид хомхаёллар узоқ тарихга эга. Парламентаризмнинг таржимаи ҳоли, бу Афинада ақидапараст-писсистератларнинг бошқаруви, Римда Сенатнинг дунёга келиши ва Буюк Француз инқилоби миллий Конвентининг ғамангиз хотираси ҳамдир... Буларнинг барчаси вакиллик муассасалари бутунлай демократик бўлмаганига айланиб кетишга қодирлигини яққол кўрсатиб турибди”¹⁰. Тан олиш керак, бугунги кунда вужудга келган айрим ёш мустақил мамлакатлар парламентлари фаолиятида ўз ваколатларидан чекиниш, парламентни доимий кураш ва зиддиятлар минбарига айлантириш ҳолатлари кузатилади. Бироқ парламент турли сиёсий кучлар, турли табақа вакиллари ва турли ғоялар жамланган орган эканлиги эътиборга олинса, у ўзининг демократик табиатини сақлаб қолиши учун фақат қонунда кўрсатилган ваколатларини амалга ошириши лозим.

Диссертацияда парламентнинг сиёсий институт сифатида шаклланиши тарихи ёритилган. Жумладан, Францияда ва Англияда парламентнинг шаклланиши ҳамда уларнинг ваколатлари ва мақомидаги ўзгаришлар масаласи ўрганилган. Сиёсий тизим доирасида парламентларнинг шаклланиши ва ривожланиши, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ролининг кучайишига доир тарихий-таҳлилий материаллар мумтоз парламент намунаси бўлган Англия ва Франция парламентлари мисолида ифодаланган. Лекин шу билан бирга Ғарбий Европа мамлакатларининг деярли барчасида ўрта асрлардан бошлаб илк парламентларнинг шаклланиш жараёнлари бошланганлиги таъкидланган.

Таъқиқотда Европа давлатчилигининг XX асрда ривожланиши ҳозирги давр парламентларининг ҳар томонлама такомиллашувини таъминлаганлиги уқтирилган. Европада парламентларнинг фаолият шакли турлича бўлгани билан моҳияти жиҳатидан улар бир-бирларига монанд равишда ривожланган. Европа мамлакатларидаги ҳокимият бўлинишида парламент қонун чиқарувчи ҳокимият ва олий вакиллик органи сифатида устуворлик касб этган. Умуман олганда, Шимолий Америка, Европа давлатлари, Осиёнинг илғор мамлакатлари, Австралия парламентларининг шаклланиши жараёнлари ва фаолиятини ўрганиш жаҳондаги

⁹ Халилов Э. Ўзбекистон Республикаси Қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. Т.: Ўзбекистон. 2001. 5-бет.

¹⁰ Левитин Л., Карлайл Д. Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. Тошкент. Ўзбекистон. 1996.- 107.

барча демократик давлатлар парламентлари тўғрисида умумий хулосалар чиқаришга имкон берган. Шу нуқтаи назардан, тадқиқотда хорижий парламентлар тузилишининг анъанавий тизими бикамерализм (икки палатали) эканлиги ҳақида хулоса чиқарилган.

Назарий жиҳатдан, фақат парламент қонун қабул қилиш суверен ҳуқуқига эга эканлиги асосланган ҳолда, диссертацияда парламентнинг бошқа қатор муҳим ваколатлари таҳлил қилинган. Жумладан, бюджет қабул қилиш ва бошқа молиявий ваколатлар ҳам парламент ваколатлари доирасига киради. Ҳуқуқий жиҳатдан молиявий қонунчилик ҳам парламент ташаббуси билан шаклланиши лозим. Ҳукумат фаолияти устидан назорат қилиш парламентнинг яна бир муҳим ваколатларидан бири саналади. Лекин фақат демократик тартиботлардагина ҳукумат устидан парламент назоратини амалга ошириш мумкин. Бундан ташқари, халқаро шартномаларни ратификация қилиш ва денонсациялаш, референдумларни белгилаш, мудофаа ва хавфсизлик соҳасига оид айрим масалаларни ҳал қилиш ҳам парламентларнинг ваколатлари доирасига киритилган. Диссертацияда парламентларга бу ваколатларнинг берилиши тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этилган.

Жаҳон парламентлари ўзларининг тадрижий тараққиёти давомида профессионал парламент даражасига эришишга интиланлиги изланишда илмий асосланган. Шу ўринда “профессионал парламент” атамаси кенг таҳлил қилинган. Жумладан, парламентнинг профессионал табиатини белгилаб берувчи бир қатор омиллар келтирилган. Биринчидан, нафақат қонун ишлаб чиқиш вазифасини бажарадиган, балки ҳокимиятлар бўлинини тамойилини амалда қўллаш имконини берадиган, халқ вакиллигини ҳаққоний амалга ошира оладиган парламентнигина “профессионал парламент” деб аташ мумкинлиги уқтирилган. Иккинчидан, депутатларнинг парламент ишида доимий иштирок этиши, яъни уларнинг ваколат муддати давомида қонун яратиш билан бевосита шуғулланишлари, уларнинг бошқа турдаги фаолият билан шуғулланмасликлари ҳам профессионал парламентнинг муҳим белгиси эканлиги таъкидланган. Учинчидан, профессионал парламентнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг аъзолари қонунчиликни яхши тушунадиган, бу жараённинг масъулиятини ҳис этадиган етук мутахассис бўлишлари лозим. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда ҳам профессионал парламентни шакллантиришга оид ислохотларнинг бошланиши мамлакатда стратегик ва бош мақсад бўлган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишга доир туб ўзгаришларнинг энг асосий йўналишларидан биридир.

Диссертациянинг биринчи бобида, шунингдек, икки палатали парламент тизимининг шаклланиши жараёни жаҳон тажрибаси мисолида ўрганилган. Диссертацияда Томас Жефферсоннинг АҚШда икки палатали парламентни шакллантириш борасидаги қуйидаги фикрлари келтирилган: “Сенат ўз тузилишига биноан депутатлар палатаси билан бир хилдир.

Модомики, бир хил сайловчилар бир вақтнинг ўзида бир хил номзодлар ичидан сайлар эканлар, албатта бу танлашлар бир хил сифатларга эга бўлган кишилар устига тушади. Турли қонун чиқариш палаталарини тузишдан мақсад — турлича манфаатлар ёки турлича принциплар таъсирини таъминлашдир. Шундай дейишадик, Буюк Британияда Конституция жамоалар палатасинининг одиллигига ва лордлар палатасининг донишмандлигига таянади. Агар одилликни пулга сотиб олиш мумкин бўлса, донишмандликни эса мерос қилиб қолдириш имкони бўлса, бу албатта мантиқан тўғри бўларди. Бир қанча Америка штатларида делегатлар (қуйи палата депутатлари демокчи) ва сенаторларни шундай тарзда сайлайдиларки, биринчиси инсонларни, иккинчиси эса мулкни ифодалайди ва ҳимоя қилади. Лекин бизда мулкдорлар ҳам, донишмандлар ҳам ҳар иккала палатага ўтиш учун тенг имкониятларга эгадирлар. Шунинг учун ҳам биз легислатурамининг¹¹ икки палатага бўлинишидан, шунингдек, биз уларнинг принциплари етарлича уйғунлаштиришга қодирлигидан шундай фойда оламизки, қайсики, улардан биттаси ўзаро келишмовчиликлардан келиб чиққан ёвузликни бартараф этиб, унинг ўрнини тўлдириши мумкин¹². Икки палатали тизимнинг бирлаштирувчилик тамойилини Ж.Мэдисон: “Аҳоли мутаносиб вакиллиги (вакиллар палатаси) ва алоҳида штатлар тенг вакиллиги (сенат) принципларини “қориштириш”дир”², дея таърифлаган эди.

АҚШ давлатчилиги асосчиларининг фикрича, парламентнинг икки палатали қилиб шакллантирилиши, биринчидан, ҳокимият тепасида турганларнинг сайловчилар олдидаги мажбуриятларини нутишдан ҳимоя қилади. Бу модель пухта ўйланмаган, самарасиз қарорларнинг қабул қилиниши йўлида ғов бўлиб хизмат қилади. Учинчидан, қонунчилик тамойиллари ва вазифалари билан етарли даражада таниш бўлмаган ҳолда сайланаётган вакилларнинг йўл қўядиган камчиликларини тўғрилайди. Ва ниҳоят, вакиллар палатасининг тез-тез алмашиб туриши шароитида парламент фаолиятидаги ворисийлик ва изчиликни сақлаб туришга ёрдам беради.

Шунингдек, диссертацияда инглиз олими И.Бентамнинг ҳам икки палатали парламент хусусидаги фикрлари келтирилган. Унинг фикрича, икки палатали тизимнинг яна бир устун томони шундан иборатки, у манфаатлар, қарашлар ва одатларнинг турли-туманлигидан келиб чиқиб, масалани ҳар томонлама кўриб чиқиш заруратини эътиборга олади¹³. Икки

¹¹ Legislature - Қонунчилик.

¹² Жефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния. — Ленинград: Наука, 1990, с.196.

² Савельев В.А. Капитолий США: прошлое и настоящее.- Москва: Мысль, 1989, с. 58-59.

¹³ Политология. Хрестоматия. Авт.-сост. Мухаев Т., М. “Приор”. С.95.

палатали парламент тизимининг афзалликлари ҳақидаги фикрларни Гегель асарларида ҳам учратиш мумкин: “Баъзан бир палатали тизим фойдасига қарор қабул қиладилар, гўёки бир палата жамият тузилишининг демократик элементини ўзида ифодалашда бурчи ва вазифасини яхши бажаради. Агар катта мажлисдаги муҳокамалар қандай кечиши, ундаги ўз чиқишлари билан ҳурматга эришишга уринишлар, тез ва ўйланмаган қарорлар қабул қилиш кабилар эсланса, бир палаталик тизимнинг камчиликлари осонгина кўзга ташланади”¹⁴.

XX аср етакчи демократик мамлакатларда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этилиши билан характерланди. Бундай жамият қуришда қонун чиқарувчи ҳокимиятни ислоҳ этиш ва янада такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, ҳокимиятни демократлаштиришнинг муҳим омили — жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг ирода ва манфаатларини кенгроқ ва чуқурроқ ифодалаш воситаси бўлган икки палатали парламентларни янада демократлаштириш фуқаролик жамияти қуришнинг муҳим тамойилларидан бирига айланди.

XX асрнинг сўнгги уч ўн йиллигида икки палатали парламентлар сони 45 тадан 67 тага кўпайди. Шунингдек, кўплаб давлатларнинг икки палатали парламент тизимига ўтиши давом этмоқда. Бир палатали парламентларнинг деярли 70 фоизи асосан ривожланаётган давлатлар ҳиссасига тўғри келмоқда: агар бугун жаҳонда 87 та бир палатали парламентлар ишлаётган бўлса, уларнинг 62 таси 60-йилларда мустақилликка эришган учинчи дунё мамлакатларига тегишлидир¹⁵.

Жаҳон тажрибасида икки палатали парламент тизимининг шаклланиши масаласини кўриб чиқишда, давлатларни тузилишига, яъни уларнинг унитар ёхуд федератив эканлигига эътибор қаратиш лозим бўлади. Чунки унитар ҳамда федератив давлатлардаги парламентларнинг фаолиятида ўхшашлик билан бир қаторда фарқлар ҳам мавжуд. Тан олиш керак, бир вақтлар икки палатали парламентлар фақат федератив давлатларга хос, деган тушунча мавжуд эди. Бунда иккинчи палатанинг федерация субъектлари манфаатларини ифодалашига урғу берилар эди. Бироқ ҳозирги кунда бикамерализм федератив тузилишга эга давлатларнинг барчасида, яъни 24 давлатда мавжуд бўлса, қирққа яқин унитар давлатларда ҳам икки палатали парламентлар амал қилади.

Айни пайтда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо бўлган 12 мамлакатнинг олтитасида — Украина, Туркменистон, Арманистон, Озарбайжон, Грузия, Молдовада бир палатали парламент амал қилади.

¹⁴ Гегель Г.В.Ф. *Философия права.* - Москва: Мысль, 1990, с. 476.

¹⁵ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Ҳ. Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузасидан. Халқ сўзи, 2001 йил 11 декабрь.

Россия Федерацияси, Қозоғистон, Беларус ва Тожикистонда эса икки палатали парламент фаолият кўрсатмоқда (бугунги кунда Қирғизистонда икки палатали парламент тизимидан бир палатали тизимга ўтиш бўйича ислоҳот олиб борилмоқда. Бунга мамлакат худудининг кичиклиги, давлат муассасалари харажатларини камайтиришга доир ислоҳотлар сабаб бўлган). Бу ҳол парламент даражасида федерациялар билан унитар давлатлар ўртасида фарқнинг йўқолаётганига ишора қилади.

Демак, Ўзбекистоннинг унитар давлат эканлиги мамлакатимизда икки палатали парламентни шакллантиришга ғов бўлмайди. Зеро, икки палатали парламент мамлакатнинг минтақалари, кичик тузилмалари, олисроқ жойлашган қисмлари манфаатларига риоя этилишига олиб келади. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган популизм, тор доирадаги манфаатларга қарши турувчи қўшимча филтр сифатида иш тутади. Маълумки, икки палатали парламент турли ижтимоий қатламларнинг манфаатларини ифодалаш, минтақаларнинг анъаналари ва ҳудудий манфаатларини ифодалаш, турли манфаатлар силсиласини мувозанатлаш, шу асосда бу манфаатларни ўзаро келиштириш эҳтиёжлари асосида туғилган эди.

Диссертацияда хорижий давлатлар парламентларининг фаолияти қиссий таҳлил этилган. Жумладан, тадқиқотда Франция, АҚШ, Япония, Испания ва Италия каби етакчи давлатларнинг икки палатали парламентлари тузилиши, ваколатлари, ўзига хос хусусиятлари чуқур таҳлил қилинган бўлиб, бу мамлакатларнинг парламентлари мисолида қатор ҳулосалар чиқарилган.

Биринчидан, парламент палаталарини шакллантиришда ўзаро фарқлар мавжуд. Яъни, давлатларнинг республика шаклида қуйи палаталар, асосан, умумхалқ сайловлари натижасида шакллантирилса, юқори палата жойларнинг манфаатларини ифодалаб, маҳаллий вакиллик органларидан сайланади, уларнинг айрим аъзолари давлат раҳбари томонидан тайинланиши мумкин. Шунингдек, юқори палата ҳам у ёки бу ҳудудда яшовчи фуқаролар томонидан тўғридан-тўғри сайланиши мумкин.

Иккинчидан, палаталарнинг ваколатлари аниқ белгиланган бўлиб, улар ўз вазифаларини бажаришлари учун етарли ваколатга эга бўладилар.

Учинчидан, юқори палата бир неча муовини бўлган раис томонидан бошқарилади. Раёсат ёки президиум палатанинг асосий ишчи органи ҳисобланади. Палатанинг асосий қонунчилик фаолияти комиссиялар ва кўмиталар томонидан амалга оширилади.

Тўртинчидан, қонун ижодкорлиги фаолияти билан, асосан, қуйи палата шуғулланиб, у структураси жиҳатидан юқори палатага ўхшашдир.

Европадаги барча мамлакат парламентлари юқори палаталарининг умумий устувор тамойили бу — вакилликнинг ҳудудий принципидир. Юқори палаталар фаолияти натижасида, биринчидан, ҳокимият институтларида фуқаронинг кўпқиррали вакиллигини амалга ошириш имконияти юзага

келмоқда. Иккинчидан, баъзан учраб турадиган қуйи палатанинг устунликка интилиши ва корпоративликка ҳаракат қилишини юқори палаталар чеклаб турганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ҳам ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган мамлакатлар учун икки палатали парламент яратиш соҳасидаги ислохотлар фуқаролик жамияти қуриш жараёнларининг муҳим босқичларидан бири бўлиб, бундай парламент жамиятдаги турли ижтимоий қамлам ва гуруҳларнинг манфаатлари ва иродаларини нисбатан кўпроқ ва кенгроқ ифодалаш, унда яратилган қонунлар ва бошқа ҳуқуқий актлар ўзининг яратувчанлиги ва ҳаётийлиги билан заруриятга айланганлиги ҳам бежиз эмас.

Диссертациянинг “Ўзбекистон Республикасида икки палатали парламент тизимини шакллантиришнинг назарий ва амалий асослари”, деб номланган иккинчи боби, асосан, амалий аҳамият касб этиб, унда Ўзбекистонда профессионал парламент тизимини шакллантириш эҳтиёжи ва зарурати, Ўзбекистон Республикасида икки палатали парламент шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш ишлари олиб борилаётган бугунги кунда бу соҳада сўнгги йилларда амалга оширилаётган ўзгаришлар моҳиятини янада чуқурроқ англаб етиш учун мамлакатимизда илк қонун чиқарувчи органни ташкил этиш ғоялари, унинг ташкил топиши ва босиб ўтган йўлини тарихий изчилликда ҳолисона таҳлил этиш лозим. Ўзбекистонда миллий мустақилликнинг ўтган ўн уч йиллиги давридаги жамият ва давлат қурилиши ислохотлари шунинг кўрсатдики, мамлакатда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш учун нафақат кучли давлатни шакллантириш ва давлатнинг ислохотчилик ролини кучайтириш, балки жамият ва унинг институтларини ҳам демократик қадриятлар талаблари даражасида ривожлантириш ҳам зарур. Ҳали сиёсий партиялар жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш даражасига кўтарила олмаган бир пайтда минтақавий манфаатларни шакллантирувчи, ифодаловчи, уларни ташувчи сиёсий институтларнинг ҳали шаклланмаганлиги фуқаролик жамияти қуриш ислохотларига имкон бермайди. Бу соҳадаги бўшлиқни икки палатали парламент барпо этиш билан тўлдириш мумкин бўлади.

Парламентнинг юқори палатаси минтақавий манфаатларни ифодалаш, ҳимоя қилиш, қабул қилинаётган қонунларда ҳар бир минтақа манфаатларини эътиборга олиш каби вазифаларни бажариб, жамият билан қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг янада уйғунлашувини таъминлайди. Қуйи палата эса сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳлар кўрсатган номзодлар асосида шаклланади ва бу омил, бир томондан, сиёсий партияларнинг масъулияти ва жамият ҳаётидаги ролини кучайтирса, иккинчи томондан, сиёсий партиялар ўз вазифаларини демократик қадриятлар асосида бажаришга киришадилар. Бу эса, ўз навбатида, жамият билан давлат ҳокимиятининг тўла маънодаги уйғунлашувини таъминлайди. XX

асрнинг сўнги ўн йилликлари тажрибаси кўрсатаётганидек, икки палатали парламент фуқаролик жамияти шаклланишининг ҳуқуқий ва сийсий асосларини яратиш имконини беради.

Диссертацияда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши фаолиятининг ҳам бир нечта муҳим жиҳатлари кўрсатилган. Жумладан, Олий Кенгаш янги давлатчилик тизимига босқичма-босқич ўтишни таъминлади, (баъзи қўшни давлатларидагидек парламент беқарорликни келтириб чиқармади) ва бунинг оқибатида ўзгаришлар жараёни қонуний, легитим бўлишига эришилди; ўтиш даврида Президент — Парламент — Ҳукумат формуласи асосида ўзаро келишиб иш юритиш, қонунчилик ижодкорлиги руҳида ишлаш, муаммоларни баҳс ва мунозара орқали ечиш йўли тutilгани қийинчиликларни ҳамжиҳатликда енгиш ҳамда жамиятда фуқаролар тотувлиги ва иноқлигини мустаҳкамлашга хизмат қилди; Олий Кенгаш фаолияти давомида Ўзбекистон ҳаётида ўта муҳим масалаларни ечиш, ушбу жараёнларни халқ кўз ўнгида кечиши фуқароларнинг давлатчилик қурилишидаги фаол иштироки ва олий ҳокимият органларининг нуфузи ортишига кўмаклашди.

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон олий давлат вакиллик органи — мазмун ва моҳият жиҳатидан мутлақо янги парламентни шакллантиришни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйди. Чунки собиқ совет давридаги парламентнинг фаолият юритиш механизми ҳам, унга ўтказиладиган сайловларнинг мазмун-моҳияти, шакл-шамойили ҳам янги давр, янги замонга мос келмас эди. Шу боис, 1994 йилда илк бор кўп-партиявийлик асосида бўлиб ўтган сайловлар натижасида бир палатали, 250 нафар депутатдан иборат Олий Мажлис ташкил топди.

Тараққиётнинг босқичма-босқич тамойилини маъқул топган Ўзбекистонда парламент ислоҳоти учун ҳам ана шундай йўл танланди. Ислоҳотлар эндигина бошланган дастлабки йилларда, демократик давлатчиликнинг ҳуқуқий пойдевори эндигина яратилаётган масъулиятли бир паллада парламентнинг бир палатали модели қабул қилинди. Сабаби — бир палатали парламент ҳали етарли ҳуқуқий базаси шаклланмаган, турли соҳалар бўйича қонунлар танқислиги сезилаётган ёш давлат учун муҳим аҳамият касб этади. Чунки бунда қонун яратувчилик жараёни тезлашади, у мобил ва ихчам шаклга эга бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам Олий Мажлиснинг дастлабки беш йиллик фаолияти ниҳоятда унумли бўлди. Бу даврда 138 та қонун, 468 та қарор, 10 та Кодекс, 2 та Миллий дастур қабул қилинди. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки босқичида бир палатали парламентнинг ижобий томонларидан тўлиқ фойдаланди.

Ўзбекистон парламенти хусусида кўплаб фикрлар билдирилади. Улар орасида ижобийлари ҳам, танқидийлари ҳам бор. Хусусан, доктор Л. Левитин ўзининг “Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида” номли китобида Олий Мажлиснинг доимий ишламайдиган орган эканлигини

айтиб, унда депутатлар профессионал тартибда фаолият кўрсатмасликларини уқтиради. Дарҳақиқат, биринчи ва иккинчи чақириқ Олий Мажлис фақат сессиялар давомида фаолият юритган бўлса-да, у ўзининг ваколатларини, вазифаларини имкон қадар тўла амалга оширди, деб айтиш мумкин. Зеро, депутатларнинг барчаси парламентда доимий ишламаса ҳам, уларнинг маълум қисми мунтазам фаолият кўрсатувчи яхлит орган — Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари таркибида сессиялар оралиғида қонун яратиш жараёнини бошқардилар. Бундан ташқари, йил давомида Олий Мажлиснинг коллегиял раҳбар органи — Кенгаш, турли соҳаларга ихтисослашган 13 та қўмита ва 3 та комиссия мунтазам фаолият юритди. Турли масалалар, хусусан, қонун яратиш жараёнлари бўйича Олий Мажлистеда учрашувлар, музокаралар, мажлислар, муҳокамалар, фракция йиғилишлари бўлиб ўтди.

Албатта, бу ҳол парламентни такомиллаштириш заруратини инкор этмайди, аксинча, унинг профессионал асосда ишлашини таъминлаш учун икки палатали тизимга ўтиш зарурати — бугунги кун талаби эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш асосий стратегик вазифа деб эътироф этилиши муносабати билан мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш объектив зарурат ва эҳтиёжга айланди. Парламент ислохотининг янги босқичига ўтиш ғояси иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг иккинчи сессиясида Президент И. Каримов томонидан илгари сурилиб, миллий парламентаризмни ривожлантириш ва янада такомиллаштириш мақсадида яқин истиқболда икки палатали қонун чиқарувчи орган яратиш лозимлиги асослаб берилди. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий тараққиётининг навбатдаги босқичи бир палатадан кўра мураккаброқ бўлган, ижро этувчи ва қонун чиқарувчи ҳокимият тармоқлари ўртасидаги мувозанатнинг янада барқарор бўлишини таъминлаш мақсадида икки палатадан иборат қонун чиқарувчи орган ташкил этилишини тақозо этмоқда.

Бугунги кунда қатор мамлакатларда икки палатали парламентнинг бир палатали парламентдан қатор афзалликларга эга эканлиги тан олинган. Хусусан, 2000 йилнинг 14 мартда Париж шаҳрида бўлиб ўтган жаҳон Сенатларининг махсус анжумани қонун чиқарувчи органлар икки палатали тизимининг таҳлилига, унинг демократик ҳамда ҳуқуқий давлат барпо этишдаги ўрнига бағишланди. Анжуманда бўлиб ўтган барча баҳсларнинг хулосаси шундан иборатки, икки палатали парламент минтақалар, кичик ҳудудлар, мамлакатнинг олис ерлари манфаатларининг ҳисобга олинишига ва рўёбга чиқишига олиб келади. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган енгил-елпи, тор доирадаги манфаатларга қарши турувчи қўшимча филтер вазифасини ўтайди. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган енгил-елпи, тор доирадаги манфаатларга қарши турувчи қўшимча филтер вазифасини ўтайди. Икки палатали тизим ижро ҳокимияти билан бир

палатали парламент ўртасидаги ортиқча тортишувларнинг олдини олади ҳамда парламент ва ҳукумат ваколатларининг аралашиб кетишига йўл қўймайди¹⁶.

Таъкидлаш жоизки, республикамиздаги ҳамда жаҳондаги қатор олимлар икки палатали парламент шакллантиришни ҳуқуқий давлат қурилишининг энг самарали воситаларидан бири деб эътироф этганлар. Зеро, ҳуқуқий давлат мукамал қонунлар яратишни тақозо этади. Шу боис, бир қонуннинг “икки қўлдан ўтиши”, яъни уларнинг ҳар иккала палата вакиллари томонидан кўздан кечирилиши ҳам қонунларнинг мукамаллигини таъминлашга хизмат қилади. Табиийки, юқори палатанинг вазифаси фақат қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини қўшимча назорат қилишдан иборат бўлмайди. Аслида, парламентнинг икки палатали қилиб шакллантирилиши натижасида палаталар ўртасида ваколатларнинг тақсимланиши муаммоси юзага қалқиб чиқади. Бир вақтлар бу масала кўплаб баҳсларга сабаб бўлган. Бироқ вақт ўтиши билан парламент палаталари ўртасидаги ваколатлар тақсимоотида мувозанатга эришилди.

Диссертацияда айрим олимларнинг икки палатали парламентдан кўра бир палатали парламентни афзал деб билишлари таъкидланган. Бир палатали парламент тарафдорлари қуйидаги омилларни икки палатали парламентнинг камчиликлари сифатида кўрсатадилар:

Аввало, икки палатали парламент тизимида қонунчилик жараёнининг мураккаблашуви кузатилади ва қонунлар қабул қилиш жараёни бир палатали тизимдан кўра сустрок кечади. Иккинчидан, айрим олимларнинг фикрича, парламентда иккинчи палатанинг мавжуд бўлиши демократик ислохотлар, ўзгаришлар ва янгиланишларнинг тез суръатлар билан олиб борилишига тўсқинлик қилиши мумкин, яъни бир палатали парламент мамлакат тараққиётини тезлаштиришга кўмаклашувчи қонунларни тез ва осон қабул қилиш имконини беради.

Тадқиқотда инглиз олими И.Бентамнинг ҳам икки палатали парламентнинг афзалликлари ва камчиликлари ҳақидаги фикрлари келтирилади. Олим палаталар таркиби турлича бўлганлиги туфайли парламент икки қутбга ажралиб қолиши мумкинлигини, битта қонунга нисбатан икки палатада икки хил маълумотлар мавжуд бўлишини, қонун қабул қилиш жараёнининг чўзилиб кетишини, қуйи палатанинг, асосан, қонунчилик ташаббуси билан, юқори палатанинг эса фақат қабул қилинган қонунларни кўриб чиқиш билан шуғулланиши улар ўртасида келишмовчилар келтириб чиқаришини икки палатали парламентнинг камчилиги сифатида баҳолайди¹⁷. Бироқ шундай бўлса-да, И.Бентам бир

¹⁶ Қаранг. Труд. 2000 йил. 17 март.

¹⁷ Бентам И. О влиянии условий, времени и места на законодательство. / Политология. Хрестоматия. Авт.-сост. Мухаев Р.Т., М.: “Издательство ПРИОР”. 2000. С. 92.

палатали парламентдан икки палатали парламентнинг кўпроқ самарали эканлиги ҳақида хулосалар чиқаради.

Хулоса қилиб айтганда, қабул қилинган қонунларнинг яна бир марта юқори палата томонидан кўриб чиқилиши қонун ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштиради, қонунларнинг жиддий муҳокамалардан сўнг қабул қилинишига замин яратади. Иккинчидан, айрим партиялар, гуруҳлар манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиққан қонунларнинг қабул қилинишига йўл қўйилмайди. Учинчидан, қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти ўртасидаги ўзаро алоқалар мутаносиблигига эришилади. Тўртинчидан, қонун қабул қилиш жараёнида палаталар ўртасидаги фикрлар хилма-хиллигининг ривожланиши, бу борада турли хил бахс-мунозараларнинг кучайиши профессионал парламент институтининг ташкил топишига туртки бўлади. Бешинчидан, бевосита ҳар кун и парламентнинг қуйи палатасида фаолият юритадиган кучли депутатлар гуруҳлари шаклланади. Ва ниҳоят, парламентимизнинг жаҳон ҳамжамияти парламентлари ўртасида тугган ўрнини мустақкамлашга ҳамда демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясининг янада кучайишига олиб келади.

Шу ўринда диссертант парламент нафақат қонун чиқарувчи орган, балки олий вакиллик органи эканини ҳам алоҳида таъкидлайди. Шу жиҳатдан парламентнинг икки палатадан иборат бўлиши демократик институт сифатида унда фуқароларнинг кенг кўламдаги вакилликни таъминлайди. Чунки фақат партиявий асосда бундай вакилликни таъминлаш мумкин эмас. Боз устига, ўз ҳудудининг манфаатлари ҳақида қайғурадиган кишиларнинг Сенатдан ўрин олиши қонунлар қабул қилишда партиявий манфаатлардан эмас, умумдават манфаатлар устуворлигидан келиб чиқишини таъминлайди. Парламентнинг икки палатали асосда тузилиши халқ вакилларининг сайловчилар олдидаги мажбуриятларини унутишдан ҳам сақлайди. Чунки минтақанинг ташвишлари билан банд бўлганлиги туфайли ҳам юқори палата вакиллари парламентнинг ҳаёт билан, халқ билан мулоқотини таъминлайди.

Шу кунга қадар Ўзбекистонда амал қилган бир палатали парламент тизими, яъни қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг уйғун фаолият кўрсатиши қабул қилинаётган қонунларнинг ижроси устидан назорат қилиш имкониятини маълум маънода чеклаётган эди. Чунки ижро ҳокимияти вакиллари депутатларнинг кўпчилик қисмини ташкил қилар эди. Аммо кўпчилик депутатларнинг бир вақтнинг ўзида қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият вакили бўлишининг ўзи парламентнинг самарали ишлаши ва қабул қилинган қонунлар ижросини таъминлаш имконини бераётган эди.

Диссертацияда Ўзбекистонда икки палатали парламент тизимига ўтиш учун барча шарт-шароитлар мавжудлиги таъкидланиб, бу хулоса қуйидагича асосланади. Биринчидан, бугунги кунда мамлакатимизда профессионал парламент учун зарурий профессионал корпус — юқори малакали

сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчи мутахассислар етишиб чиқди. Иккинчидан, жамият аъзоларининг онгидаги собиқ тузумдан қолган эскича қарашлар бирмунча барҳам топди, ўтган вақт давомида фуқароларнинг ҳуқуқий ва сиёсий онги юксалиб борди, сайлов институти такомиллашди, сайловга доир қонунчилик базаси мустаҳкамланди. Учинчидан, сиёсий муносабатларнинг янги субъектлари вужудга келди. Давлат бошқарувига бевосита таъсир кўрсата оладиган сиёсий партиялар шаклланди, нодавлат ноҳукумат ташкилотлар, хусусий мулкдорлар ва тadbиркорлар қатлами вужудга келди. Тўртинчидан, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг маъмурий-бўйруқбозлик усуллари барҳам топди. Бошқача айтганда, бошқарув тоталитар элементлардан халос бўлди. Ва няхоят, Ўзбекистон Республикасида жаҳоннинг илғор мамлакатлари тажрибаларидан унулни фойдаланиш учун барча шарт-шароит ва имкониятлар яратилди. Бошқача айтганда, икки чақириқ давомида фаолият кўрсатган Олий Мажлис икки палатали парламентни шакллантириш учун замин яратиб берди.

Тадқиқотда профессионал парламентнинг демократик тараққиёт учун ҳаётий зарурат эканлиги қуйидагича асосланган: биринчидан, демократик институтлар фаолияти бироз сустроқ тус олган. Парламент томонидан қабул қилинган қонунларнинг у ёки бу вилоятда ижроси масаласининг муҳокамаси ва у юзасидан қабул қилинаётган қарорлар баҳс-мунозараларсиз қабул қилинмоқда дейиш мумкин. Хусусан, парламентдаги қўмиталар доимий фаолият кўрсатиши, депутатларнинг асосий қисми эса парламентда доимий ишламаётганлиги қонунларни қабул қилишда муайян камчиликларни юзага чиқариши мумкин.

Иккинчидан, парламентимиздаги мавжуд фракцияларнинг фаолияти ҳам талаб даражасидан орқада қолмоқда. Аслида, фракциялар давлат ва жамият ҳаётига доир қонунларни қабул қилишда муқобил фикрлар ва қарашларни илгари суришлари лозим. Албатта, бу улар бир-бирларининг фикрларини асоссиз равишда инкор қилиши керак, дегани эмас. Балки фракциялар фикрлар хилма-хиллигини вужудга келтиришлари ва шу асосда қабул қилинадиган қонунларнинг ҳаётийлигини таъминлашлари лозим. Боз устига, бугунги кунда бирорта фракциянинг мамлакатимиз ҳаётида мавжуд йирик муаммолардан бирортасини дадил кўтариб чиққани ва парламент муҳокамасига қўйганининг гувоҳи бўлмаганмиз.

Учинчидан, парламент ва ижро ҳокимияти муносабатлари ҳам демократик тараққиёт жараёнларидан орқада қолмоқда. Парламент ҳукумат томонидан таклиф этилаётган қарор ва ҳужжатларни ҳар томонлама чуқур ўрганиши ва керак бўлса, қайта ишлашга юбориши ҳам демократик қадриятлар мезонини ташкил этади. Жумладан, бюджетни қабул қилиш, унинг тармоқлар бўйича тақсимланиши ва ижроси масалаларида таклиф қилинаётган муқобил вариантларни муҳокама қилишдек ўта муҳим жараёнлар парламент фаолиятида муҳим йўналишлардан бирини ташкил

қилади. Зеро, бу йўналишда муқобил фикрларни, лойиҳаларни муҳокама қилиш ҳар қандай таваккалчиликнинг олдини олиш имконини беради.

Тўртинчидан, профессионал парламентни шакллантириш ижро ҳокимияти устидан парламент назоратини ўрнатиш имконини беради. Бу вазифа нафақат марказий ижро органлари, балки маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳам қонунлар ижросини тўла таъминлаш имконини яратади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш учун умумхалқ референдуми асосида Конституцияга тегишли ўзгартиришлар киритилди, парламент ҳамда сайловлар тўғрисидаги қонунлар қайтадан кўриб чиқилди ва моҳиятан янги қонунлар қабул қилинди. Мазкур ислохотлар Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнлари ўзига хос тарзда кечаётгани, тараққиётнинг “Ўзбек модели” жаҳондаги кенг жамоатчилик томонидан тан олинаётганлигини кўрсатмоқда.

Диссертациянинг учинчи боби **“Профессионал парламент тизимининг шаклланиши ва ривожланишида демократик институтларнинг ўрни ва роли”** деб номланиб, унда демократик сайловлар ва уларнинг парламентни шакллантиришдаги аҳамияти, икки палатали парламент шароитида сиёсий партиялар ўрнини юксалиши каби масалаларнинг таҳлилига эътибор қаратилган.

Диссертацияда сайловлар сиёсий жараёнларнинг ўлчови эканлиги фикрдан келиб чиқилган. Сайловлар даврида турли сиёсий кучлар, қарашлар, оқимлар ҳамда мафкураларнинг тўқнашуви юз беради. Сайлов натижалари эса уларнинг қай даражада яшовчанлигини, сиёсий тизимга қай даражада таъсир эта олишини кўрсатади. Сайловлар орқали кишилар ўзлари ишонган ҳамда мамлакатни бошқаришга лаёқатли деб билган инсонларга ваколат берадилар.

Сайловлар демократик тараққиётнинг асосий шарти сифатида бир қатор вазифаларни бажаради:

— аҳоли манфаатларини агрегациялаш ва артикуляциялаш вазифаси — сайловлар даврида кишиларга ўз манфаатларини англаш имконияти яратилади. Сайловлар даврида сайловчиларнинг кўпроқ овозини олишга интилган номзодлар, оммавий ахборот воситалари уларнинг муаммоларига илгаригидан кўпроқ эътибор берадилар. Бу эса айни пайтда фуқаролар томонидан ўз манфаатларини англашлари учун қулай вазиятни туғдиради. Сайлов платформаларида кишиларнинг манфаатлари артикуляцияланади, яъни бу манфаатлар, қарашлар, истаклар ҳаётга татбиқ этишга тайёр аниқ дастур шаклини олади;

— ҳокимият институтлари устидан назорат ўрнатиш вазифаси — сайловлар ҳокимият устидан назорат ўрнатишнинг муҳим механизми саналади. Чунки сайловлар даврида кишилар ҳукуматга, парламентга ўз муносабатларини билдирадилар, ҳокимият тузилмаларининг таркибини янгилайдилар. Шунингдек, сайлов натижасида ҳукуматни назорат қилувчи

орган — парламент шаклланади, сиёсий муҳолифат таъсир кучига эга бўлади;

— турли фикрларни уйғунлаштириш, умумий сиёсий иродани шакллантириш вазифаси — сайловлар натижасида кўпчилик инсонлар ягона гоё, мақсад, дастур, платформа атрофида бирлашадилар, мамлакатда устуворлик касб этган йўналиш, ирода шаклланади;

— сиёсий тизимни, алоҳида сиёсий институтларни (парламент, президент, ҳукумат) легитимлаштириш ва барқарорлаштириш вазифаси - фуқароларнинг сайловларда иштирок этиши уларнинг мазкур сиёсий тизимни, сиёсий тартиботни, ҳокимиятни шакллантириш шаклини қабул қилганликларидан далолат беради. Сайловлар ишонч қозона олмаган ҳукуматни, депутатни алмаштириш имконини беради;

— номзодларнинг бошқа ҳокимият институтлари ҳамда фуқаролар билан мулоқотлари доирасини кенгайтириш вазифаси — сайловолди жараёнларда номзодлар сайловчилар билан учрашадилар, уларнинг фикрларини эшитиб, ўз сайлов платформаларига тегишли ўзгартиришлар киритадилар. Шу боис, сайловлар ҳокимият ва фуқаролар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Сайловлар мансабдорлар ва оддий фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг табиатига, кишиларнинг ҳокимиятга бўлган ишончига, уларнинг сиёсатдаги иштирокига жиддий таъсир кўрсатади;

— сайловчиларни муҳим масалаларни ҳал этиш жараёнига сафарбар қилиш вазифаси — номзодлар, партиялар кишиларни ўз дастурлари билан таништириб, уларни муайян сиёсий мақсадни қўллаб-қувватлашга чақириб, бу дастурларни амалга оширишнинг йўллари таклиф этиб, аҳолини ва жамоатчилик фикрини бутун мамлакат учун муҳим бўлган масалаларни ҳал қилишга сафарбар қиладилар;

— аҳолининг сиёсий ижтимоийлашувига, кишиларнинг сиёсий онги ва маданиятга таъсир кўрсатиш вазифаси — сайлов жараёнида фуқаролар сиёсий қадриятларни, тажрибаларни, меъёрларни ўзлаштирадилар. Айни пайтда сиёсий йўналишдаги ахборотлар оқими кўпаяди, сиёсий-таҳлилий ва тарғибот-ташвиқот ишлари фаоллашади, бир-бирига қарама-қарши бўлган сиёсий қарашлар майдонга чиқади, у ёки бу муаммони ҳал қилишнинг муқобил йўллари таклиф қилинади. У ёки бу номзодни ёки партияни танлар экан, сайловчилар ўзларини қайсидир даражада бирор сиёсий кучнинг аъзоси ёки тарафдори сифатида идрок этадилар. Буларнинг барчаси кишиларнинг сиёсий онгини ва фаоллигини юксалтиришга хизмат қилади;

— сиёсий элитани шакллантириш вазифаси — сайловлар кишиларнинг сиёсий элита таркибидан жой олиши, юқори лавозимга кўтарилиши, сиёсий етакчиларни майдонга чиқариш ёки сиёсий саҳнадан туширишнинг муҳим воситасидир. Сайловлар натижасида ҳукмрон ва муҳолифатдаги элитанинг таркиби ўзгаради, сиёсий партияларнинг мақоми, таъсири даражаси аниқланади;

— жамият ҳаётини муқобил сиёсий дастурлар кураши орқали янгилаб бориш вазифаси — сайловлар давлат ва жамият ҳаётини институционал жиҳатдан янгилаб бориш имконини беради. Сайловлар турли сиёсий кучларга жамиятдаги муаммоларни ҳал қилишнинг янги воситаларини, усул ва услубларини ишлаб чиқишлари учун имконият яратади. Шунингдек, сайловлар жамият тараққиётига хизмат қилувчи янги ғояларнинг юзага чиқишига, самарадорлиги кам бўлган дастурларнинг эса бекор қилинишига хизмат қилади.

Таъкидлаш жоизки, сайловларнинг энг муҳим ва устувор вазифаси бу фуқароларнинг иродаси ва манфаатларини рўёбга чиқариш, ҳокимият тузилмаларида халқ вакилларининг ўрин олишини таъминлаш ҳамда самарали ишловчи ҳокимиятни шакллантиришдан иборатдир. Масаланинг муҳим жиҳати шундан иборатки, сайловлар юқорида санаб ўтилган вазифаларини фақат демократик шароитдагина, сайловлар демократик мезонлар асосида ташкил этилган тақдирдагина амалга ошириши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик қўлга киритилгач, Ўзбекистон халқи давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи сифатида тан олинди. Бунинг натижаси ўлароқ, мамлакатимизда эркин ва демократик сайловларни ташкил этиш, давлат ҳокимиятини халқнинг иродаси асосида ташкил этиш зарурати туғилди. Бугунги кунга қадар мустақил Ўзбекистонда ўтказилган барча Президентлик, Олий Мажлис ҳамда маҳаллий вакиллик органларида сайловлар кўппартиявийлик асосида, демократик меъёрлар ва андозаларга мос равишда ташкил этилди. Бу сайловларда кишилар ўзлари истаган номзодлари учун эркин овоз беришлари таъминланди. Ўзбекистон Республикасида сайлов ҳуқуқининг барча тамойиллари тўла амал қилаётгани мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Диссертацияда Ўзбекистон Республикасида партиявий рақобат тизими шаклланмаганлигининг бир қатор сабаблари келтирилган. Биринчидан, сиёсий партиялар раҳбар органларида, етакчиларида изчиллик, аниқ ва режали ишлаш кўзга ташланмайди. Сиёсий партияларнинг фаолларида ўз томонларига янги тарафдорларни оғдириб олиш, умуман партияга нисбатан мойиллик туғдириши мумкин бўлган фидойиллик етишмайди. Иккинчидан, партияларнинг дастурий ҳужжатлари, стратегик режаларини ишлаб чиқадиган, Ўзбекистоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий тадбирларида тегишли партияларнинг нуқтаи назари ва манфаатларини белгилайдиган, бошқа партияларнинг дастурларидаги камчиликларни аниқлайдиган, ўз дастурларини ҳимоя қиладиган мафкуравий, раҳбарий марказларга эга эмас.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда амалга оширилаётган парламент ислохотлари сиёсий партияларнинг ўз ишларини қайта кўриб чиқишини, уларнинг бир-бири билан ҳақиқатий рақобат қила оладиган кучга айланишини талаб этади. Чунки истиқболда асосий қонун ижодкорлиги

масъулияти партияларнинг, уларнинг Олий Мажлисдаги фракцияларининг зиммасига тушади. Жамиятимизда кечаётган демократлаштириш жараёнидан орқада қолмасликлари, ўзларига юклатилган вазифани тўла адо эта олишлари учун сиёсий партиялар қуйидагиларга эътибор қаратишлари лозим:

Авваламбор, сиёсий партиялар ўзига хослик тамойилидан келиб чиқиб, дастурлари ва ҳаракат режаларини қайта ишлашлари лозим. Зеро, бугун республикамизда фаолият кўрсатаётган партияларнинг дастурлари, моҳиятан бир-биридан кескин фарқ қилмайди, жамиятдаги муаммоларни ҳал қилишнинг, ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг муқобил йўллари кўрсатиб бермайди. Президент Ислом Каримов сиёсий партияларнинг фаолиятига баҳо берар экан, уларнинг мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида унчалик фаол иштирок этмаётганлигини таъкидлаб, “Сиёсий партиялар ўзларининг аниқ ва мустақил платформаларига эга эмаслар ва уларни бир-бирларидан фарқ қиладиган жиҳатлари ҳам йўқ. Афсуски, партияларнинг энг заиф томони мана шунда”¹⁸, деган эди. Демак, партиялар ўзларининг дастурларида у ёки бу ижтимоий қамламга таянишлари, таклиф этилаётган ислохотларнинг аниқ режаларини ишлаб чиқиб, шу асосда фаолият кўрсатишлари лозим.

Иккинчидан, партиялар омма билан ишлашнинг илғор технологияларини ўзлаштиришлари ва шу орқали ўз сафларини имкон қадар кенгайтириб боришга интилишлари лозим. Тан олиш керак, мамлакатимиз фуқарolari сиёсий партиялар ҳақида фақат сайловлардан аввал маълумотга эга бўладилар. Ваҳоланки, сиёсий партиялар нафақат сайловлар чоғида, балки ўзларининг кундалик фаолияти давомида фуқарolar билан мулоқотда бўлишлари лозим. Президентимиз таъкидлаганидек: “Қуйи палата сайланадиган бўлса, бугун мудраб ётган партиялар фаолияти ҳам жонланиши турган гап. Демакки, партиялар қуйи палатада асосий жойларни эгаллаш учун сайловдан камида икки йил аввал ҳаракат қилиши, ўзини партия деган куч сифатида намоён этиш учун аввалдан курашиши, интилиши керак бўлади”¹⁹. Таъкидлаш жоизки, сиёсий партияларнинг фаоллиги, фуқарolar ва сайловчилар билан мулоқотлари нафақат уларнинг жамиятдаги обрўсини оширишга, балки кишиларнинг сиёсий маданиятини юксалтиришга ҳам хизмат қилади.

Учинчидан, сиёсий партиялар ўз сафларини илғор фикрловчи, ташаббускор, фидойи кишилар билан тўлдиришга ҳаракат қилишлари лозим. Зеро, икки палатали парламентнинг таркиби ҳам айнан шу партиявий кадрларга боғлиқ экан, демак партиялар ўзларининг парла-

¹⁸ Интерфакс. Presidential bulletin. № 82 (3076) 30 апреля 2004 г.

¹⁹ И.Каримовнинг референдум куни сайлов участкасида берган интервьюсидан. 2002 йил, 27 январь. Ўзбекистон Республикаси Президенти Матбуот хизмати жорий архиви, 2002 йил учун ҳужжатлар тўплами, 21-22-бетлар.

ментдаги фракциялари фаолияти ҳақида олдиндан қайғуришлари лозим бўлади. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонунининг 23-моддасида партия фракцияларига берилган ҳуқуқий таъриф ҳам партияларнинг ўз дастурларини ифодалаш ва уларни амалиётга таъбиқ этишлари учун кенг имкониятлар яратиб беради. “Фракция сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бир-лашмасидир”²⁰, деб эътироф этилиши билан партияларнинг турли ижтимоий қатламлар манфаатларини ўзида мужассамлаштириши вазифаси қонунчиликда ўз ифодасини топди. Мамлакатда икки палатали парламентни демократик қадриятлар асосида шакллантириш мақсадлари сиёсий партияларнинг ўзаро рақобатдошлик асосида фаолият кўрсатишларини тақозо этади. Акс ҳолда, эркин фаолият юритадиган, мустақил депутатлик фаолиятини юритишга қодир номзодларни топиш, танлаш, уларни касбий шакллантириш жараёнлари қийин кечади. Сифатли қонунларни қабул қилиш, мамлакат ривожланишининг муқобил йўллари топиш турли сиёсий кучларнинг соғлом рақобатсиз амалга ошмайди. Шунингдек, сайлов жараёнларида турли қутбланган номзодларнинг депутатлик ўрни учун кураши нафақат депутатларнинг сифатли бўлишини таъминлайди, балки фуқароларнинг сиёсий ҳаётда фаол бўлишига шарт-шароитлар яратади.

Тўртинчидан, сиёсий партиялар нафақат бир-бирлари билан рақобатлаша оладиган, балки амалдаги ҳукумат сиёсатиغا нисбатан танқидий баҳо бера оладиган, муқобил дастурлар ва ғояларни илгари сура оладиган салоҳиятга эга бўлишлари лозим. Бу ҳақда Президент И.А. Каримовнинг иккинчи чақирғи Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида шундай дейди: “Биз барчамиз шуни яхши тушуниб олишимиз зарурки, жамиятимизни янада демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш, аввало, аҳоли сиёсий фаоллигининг ўсиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқ. Бу масалани ечишда биринчи галда мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий партия ва ҳаракатлар — бундан олиб айтишимиз керак — ҳозирги заиф ва мўрт ҳолатдан чиқиб, ўз фаолиятини жонлантириши, тараққий топган демократик давлатлар тажрибаси асосида юртимизда ҳақиқий кўппартиявийлик, демократик парламентаризм тизими, ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтиришга

²⁰ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни. -Халқ сўзи, 2002, 27 декабр.

ва жамиятимиз сиёсий майдонида тан олинган оппозиция пайдо бўлишига ҳисса қўшиши лозим”²¹.

Сиёсий партияларнинг ўзаро рақобатда бўлишининг яна бир муҳим ва асосий жиҳати шундаки, сайловчилар демократиянинг принципларидан бири бўлган — ўзларининг устидан бошқарувчилик қиладиган мансабдорларни танлаш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек, партияларнинг сайловлардаги ўзаро рақобати туфайли сайловчилар партия номзодларига жиддий эътибор берадилар, уларда бу сайлов жараёнида фаол қатнашиш мойиллиги туғилади. Қолаверса, жамият бир-бири билан рақобатда бўлган партияларнинг муқобил ривожланиш дастурлари ва улар ўртасидаги баҳс-мунозаралар асосида тез ривожланиш имконига эга бўлади.

Маълумки, партия фракциялари ҳуқуқий давлатга хос бўлган демократик тамойиллар асосидаги интерпелляция²² жараёнларида бевосита иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Шу билан бирга, сиёсий партиялар ўзларининг парламентда эгаллаган салмоқларидан келиб чиқиб, ўз фракциялари воситасида қонунлар қабул қилиш, ҳокимият органлари фаолиятини назорат қилиш каби фаол сиёсий жараёнларга тортиладилар. Чунки сиёсий партияларни фаоллаштиришнинг энг асосий омили — уларга ўз вазифаларини етарли даражада бажара олишлари учун сиёсий ва ҳуқуқий ваколатлар беришдир.

Диссертацияда сиёсий партияларнинг молиялаштирилиши масаласи ҳам таҳлил қилинган. Ҳар қандай сиёсий партия учун молиялаштириш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Етарли маблағларсиз ҳеч бир сиёсий партия самарали фаолият кўрсата олмайди. Мамлакатда парламент қуйи палатасининг умуммиллий характерга эга бўлган палата сифатида ҳуқуқий мақомга эга бўлиши билан сиёсий партияларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳам тезлик билан юксалиши кутилмоқда. Демак, “Сиёсий партияларни молиялаштириш” тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши уларнинг ишини янада жонлантиришга хизмат қиладди. Чунки, бу қонун қуйидагиларга хизмат қиладди:

Биринчидан, ушбу қонун парламент ислоҳотининг норматив-ҳуқуқий негизига бевосита алоқадорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Негаки, мазкур қонундаги қатор қоидалар сайловларни ташкил қилиш ва қонун чиқарувчи ҳокимият тизимида партия фракцияларининг фаолият юритиши билан боғлиқ. Иккинчидан, мамлакатимиздаги сиёсий партиялар ижтимоий ва сиёсий ҳаётда тўлақонли иштирок этиш, фуқаролик

²¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари.-Халқ сўзи, 2002, 30 август.

²² Интерпелляция — парламент депутатлари томонидан у ёки бу масалага аниқлик киритиш мақсадида ҳукуматга йўлланадиган сўров.

жамиятида ўз вазифаларини тўла адо эта олишлари учун мустаҳкам молиявий заминга эга бўладилар. Учинчидан, бундай молиявий асос жамият учун яширин бўладиган турли хорижий манбаларнинг маблағлари эвазига эмас, балки партиялар фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳамда юртимиздаги юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг хайрия пуллари ва ихтиёрий бадаллари ҳисобига амалга оширилади.

III. ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликни қўлга киритиши мамлакатимизда демократик давлат барпо этиш учун замин бўлиб хизмат қилди. Навқирон давлатимизда миллий давлатчиликни мустаҳкамламасдан туриб, мавжуд сиёсий тизимни ислоҳ қилмасдан туриб, демократик тамойиллар ва кадрятларни ўрнатиб бўлмас эди. Мустақил тараққиётнинг ўзига хос йўлини танлаган республикаимизда икки палатали парламентни шакллантиришга доир ислохотларнинг амалга оширилиши бу борада қўйилган муҳим қадам бўлди, десак хато бўлмайди. Зеро, қонунчилик ҳамда вакиллик органи бўлган парламент мамлакат сиёсий тизимида муҳим роль ўйнайди. Мазкур диссертацияда Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши муаммоларининг тадқиқ этилиши бир қатор назарий хулосалар ва амалий тақлифларни илгари суриш имконини беради.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, жаҳондаги парламентлар турли тарихий шароитларда ташкил топган бўлса ҳам, уларнинг тузилишида фарқлар мавжуд бўлса ҳам, шунингдек, улар миллий анъанавий хусусиятларга эга бўлсалар-да, парламентлар жамият сиёсий тизимида қонун чиқарувчи ҳокимият сифатида алоҳида ўринга эга. Парламентнинг қонунчилик вазифаси шахс, жамият, давлат фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш имконини беради. Шунингдек, парламент давлат ҳокимияти институтлари тизимида сайлаб қўйиладиган асосий вакиллик органи бўлиб, бу омил парламентнинг фуқаролар учун очиқ ва демократик табиатини белгилаб беради. Бундан ташқари, парламент ўзининг таъсири, ваколатлари нуқтаи назаридан ҳокимият шахобчалари ичида муҳим аҳамият касб этади. Турли ижтимоий манфаатлар ва қарашларнинг айнан парламентда жамланганлиги жамият аъзолари, ҳокимият шахобчалари, “марказ” ва “ҳудуд” ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган турли зиддиятларнинг олдини олиш имконини беради. Шундан келиб чиқиб, жаҳон парламентлари ўзларининг тадрижий тараққиёти давомида профессионал парламент даражасига эришишга интилганлар.

Шу ўринда, парламентнинг профессионал табиатини белгилаб берувчи омилларга тўхталиш зарур. Биринчидан, нафақат қонун чиқариш вазифасини бажарадиган, балки ҳокимиятлар бўлиниши тамойилини

амалда қўллаш имконини берадиган, халқ вакилликни ҳаққоний амалга оширадиган парламентнигина “профессионал парламент” деб аташ мумкин. Иккинчидан, депутатларнинг парламент ишида доимий иштирок этиши, яъни, уларнинг ваколат давмати давомида қонун яратиш билан шуғуланмасликлари, яъни уларнинг парламентда профессионал асосда ишлаши ҳам профессионал парламентнинг муҳим белгисидир. Учинчидан, профессионал парламентнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг аъзолари қонунчилик фаолиятини чуқур билишлари, бу жараённинг масъулиятини ҳис этишлари лозим.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш асосий стратегик вазифа деб эътироф этилиши туфайли мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш зарурати вужудга келди. Парламент ислоҳотининг янги босқичига ўтиш ғояси иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг иккинчи сессиясида Президент И.Каримов томонидан илгари сурилиб, миллий парламентаризмни ривожлантириш ва янада такомиллаштириш мақсадида яқин истиқболда икки палатали қонун чиқарувчи орган яратиш лозимлиги асослаб берилди. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий тараққиётининг навбатдаги босқичи бир палатадан кўра мураккаброқ бўлган, ижро этувчи ва қонун чиқарувчи ҳокимият тармоқлари ўртасидаги мувозанатнинг янада барқарор бўлишини таъминлайдиган, икки палатадан иборат қонун чиқарувчи идора ташкил этилишини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек: “Икки палатали парламентга ўтишдан асосий мақсад — парламентнинг ҳаётимиздаги ўрнини ошириш, қонунчилик ҳокимиятини кучайтиришдир. Негаки, бунда парламентаризм фаолияти янги босқичга кўтарилади, унинг ваколатлари анча кенгаяди. Аввало, қуйи палатанинг иши анча ўзгаради. Бу палата эртага доимий фаолият кўрсатувчи, профессионал органга айланади. Унга депутат бўлиб келадиган одамлар таркиби ҳам, сўзсиз ўзгаради. Унинг моҳияти, иши, кўриладиган масалалар, қабул қилинадиган қонунлар сифати ўзгаради. Депутатлар бир чоракда йиғилиш билан чекланмасдан, ҳаётни чуқурроқ ўрганади, уларнинг сиёсий ўзгаришлар, ислоҳотларга таъсир қилиш имкониятлари кенгаяди”²³.

Таъкидлаш жоизки, олимлар икки палатали парламент шакллантиришни ҳуқуқий давлат қурилишининг энг самарали воситаларидан бири деб эътироф этадилар. Зеро, ҳуқуқий давлат мукамал қонунлар яратишни тақозо этади. Шу боис, бир қонуннинг ҳар иккала палата

²³ И.Каримовнинг референдум куни сайлов участкасида берган интервьюсидан 2002 йил, 27 январь. Ўзбекистон Республикаси Президенти Матбуот хизмати жорий архиви, 2002 йил учун ҳужжатлар тўплами, 21-22-бетлар.

вакиллари томонидан кўздан кечирилиши ҳам қонунларнинг мукамаллигини таъминлашга хизмат қилади. Аммо шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, айрим олимлар икки палатали парламентдан кўра бир палатали парламентни афзал деб билдилар. Улар икки палатали парламент тизимида қонунчилик жараёнининг мураккаблашувини уқтириб, парламентда иккинчи палатанинг мавжуд бўлиши демократик ислохотлар, ўзгаришлар ва янгиланишларнинг тез суръатлар билан олиб борилишига тўсқинлик қилиш мумкин, деган фикрни билдирадilar. Яъни, бир палатали парламент мамлакат тараққиётини тезлаштиришга кўмаклашувчи қонунларни тез ва осон қабул қилиш имконини беришини таъкидлайдилар.

Бироқ тадқиқот натижалари икки палатали парламентнинг бир палатали парламентга нисбатан қатор афзалликларга эга эканлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини берди. Биринчидан, қабул қилинган қонунларнинг яна бир марта юқори палата томонидан кўриб чиқилиши қонун ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштиради, қонунларнинг жиддий муҳокамалардан сўнггина қабул қилинишига замин яратади. Иккинчидан, айрим партиялар, гуруҳлар манфаатлари нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган қонунларнинг қабул қилинишига юқори палата тўсқинлик қилади. Учинчидан, қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимияти ўртасидаги ўзаро муносабатлар мутаносиблигига эришилади. Тўртинчидан, қонун қабул қилиш жараёнида палаталар ўртасидаги фикрлар хилма-хиллигининг ривожланиши, бу борада турли баҳс-мунозараларнинг кучайиши профессионал парламент институтининг ривожланишига туртки бўлади. Бешинчидан, қўйи палатада бевосита ҳар куни парламентда фаолият юритадиган кучли депутатлар гуруҳлари шаклланишади. Ва ниҳоят, Ўзбекистон парламентининг ривожланган хорижий мамлакатлар парламентлари ўртасида тутган ўрни мустақамланиб, демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳимояси янада кучаяди.

Шу ўринда парламент нафақат қонун чиқарувчи орган, балки олий вакиллик органи эканини ҳам эслаш лозим. Бу жиҳатдан, парламентнинг икки палатадан иборат бўлиши бу демократик институтда фуқароларнинг кенг кўламдаги вакилликни таъминлайди. Чунки фақат партиявий асосда бундай вакилликни таъминлаш мумкин эмас. Боз устига, ўз худудининг манфаатлари ҳақида қайғурадиган кишиларнинг Сенатдан ўрин олиши қонунлар қабул қилишда партиявий манфаатлардан эмас, умумдавлат манфаатлар устуворлигидан келиб чиқилишини таъминлайди. Парламентнинг икки палатали асосда тузилиши халқ вакилларининг сайловчилар олдидаги мажбуриятларини унутишдан ҳам сақлайди. Чунки минтақанинг ташвишлари билан банд бўлганлиги туфайли ҳам юқори палата вакиллари парламентнинг ҳаёт билан, халқ билан мулоқотини таъминлайди.

Юқорида таъкидланган афзалликларга эга бўлган икки палатали парламент тизимига ўтиш Ўзбекистон учун аини муддаодир. Зеро, бугунги

кунга келиб, икки палатали парламентни шакллантириш учун барча етарли шарт-шароитлар мавжуд. Биринчидан, бугунги кунда мамлакатимизда икки палатали профессионал парламент учун керак бўлган профессионал корпус — юқори малакали сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчи мутахассислар етишиб чиқди. Иккинчидан, жамият аъзоларининг онгидаги собиқ тузумдан қолган эскича қарашлар бирмунча барҳам топди. Ўтган вақт давомида уларнинг ҳуқуқий ва сиёсий онги юксалиб борди. Сайлов институти такомиллашди, сайловга доир қонунчилик базаси мустаҳкамланди. Учинчидан, сиёсий муносабатларнинг янги субъектлари вужудга келди. Давлат бошқарувига бевосита таъсир кўрсата оладиган сиёсий партиялар шаклланди, нодавлат ноҳукумат ташкилотлар, хусусий мулкдорлар ва тадбиркорлар қатлами вужудга келди. Тўртинчидан, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари барҳам топди. Бошқача айтганда, бошқарув усуллари тоталитар элементлардан халос бўла бошлади. Ва ниҳоят, Ўзбекистон Республикасида жаҳоннинг энг илғор мамлакатлари тажрибаларидан унумли фойдаланиш учун барча шарт-шароитлар ва имкониятлар яратилди.

Профессионал парламент тизimini сиёсий институт сифатида тадқиқ этиш мамлакатимизда шакланаётган икки палатали парламентнинг янада самаралироқ ишлаши, унинг фаолиятини такомиллаштиришга доир қатор тавсиялар бериш имконини туғдирди. Биринчидан, миллий хусусиятларимизни эътиборга олган ҳолда Ўзбекистонда Сенат депутатлигига ёш цензини йигирма беш ёшдан ўттиз ёшга қадар кўтариш лозимлиги ҳақидаги фикрни илгари сурмоқчимиз. Гап шундаки, ўзбек заминида давлат ва жамиятни бошқаришга ҳамиша ёши улуғ инсонлар, халқ ўртасида катта обрў-эътибор қозонган, тажрибали кишилар жалб қилинганлар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, миллий менталитетимиздан келиб чиқадиган бўлсак, йигирма беш ёшли кишиларнинг Сенат аъзоси бўлиш имкониятлари ниҳоятда кам. Шундай экан, реал воқеликдан келиб чиққан ҳолда, сенаторларнинг ёши камида ўттиз ёш бўлишини қонунда белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, қатор мамлакатларда мавжуд бўлган лоббизм институтини Ўзбекистонда ҳам шакллантириш масаласига ҳам тўхталиш лозим. Бугунги кунда республикамиз жамотчилигида босим гуруҳларини ифодалайдиган “лобби” атамаси бироз салбий қабул қилинмоқда, унга парламентнинг самарали ишлашига тўсқинлик қилувчи институт сифатида қаралмоқда. Бироқ таниқли сиёсатшунос Г. Алмонднинг фикрича, босим гуруҳлари ижтимоий манфаатларни намоён этишда муҳим роль ўйнайди. Шу билан улар сиёсий тизим ва жамият аъзолари ўртасидаги коммуникатив бўғин ҳисобланадилар²⁴. Унинг бу фикрларини сиёсий тизимнинг мумтоз назарияси асосчиси Д. Истон ҳам такрорлайди. Унинг уқтиришича, босим

²⁴ Қаранг. Лавриенка В.Н. Политология. М.: 1999. —С.192.

гуруҳлари ва жамият манфаатларини ифодаловчи бошқа институтлашган уюшмалар жамият сиёсий эҳтиёжларини тайёр сиёсий талаб шаклига айлантирувчи оралиқ мавқени эгаллайдилар²⁵. Тарихий тараққиёт натижасида шу нарса аён бўлдики, у ёки бу қонуннинг қабул қилиниши ёхуд қабул қилинмаслигидан манфаатдор бўлган сиёсий кучлар ҳамиша мавжуд бўлади. Бу кучлар ҳамиша қарорлар қабул қилиш жараёнига ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Лоббизм эса бу ҳаракатларнинг энг кўп тарқалган усули бўлиб, унинг мавжудлиги турли ноқонуний йўллар билан парламент фаолиятига таъсир ўтказишнинг олдини олади. Демак, шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида парламентнинг профессионал асосда фаолият юритиши лоббизм институтига ҳам алоҳида эътибор беришни талаб этади. Яъни, агар амалиётда лоббизм институтига эҳтиёж туғиладиган бўлса, унинг фаолиятини тартибга солувчи қонунлар ишлаб чиқиш лозим бўлади. Чунки лоббизмнинг қонуний асослари яратилмаса, у яширин ҳолда фаолият кўрсатиши, айрим тор гуруҳлар манфаатларига хизмат қилиш мумкин.

Учинчидан, демократик тамойилларга асосланган сайлов тизимини шакллантириш, уни такомиллаштириш ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган, мустақилликка эришган ёш давлатларда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги муҳим вазифалардан биридир. Шу ўринда, сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларини янада такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсияларни келтириш ўринли. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, келажакда сайловга доир қонунларни такомиллаштириш жараёнида Ўзбекистонда ҳам аралаш сайлов тизимидан фойдаланишни (мажоритар ва пропорционал) мазкур қонунга киритиш сиёсий партияларнинг таъсирини кучайтириш учун янада кенгроқ имкониятлар яратиши мумкин. Албатта, пропорционал сайлов тизимининг ҳам, мажоритар ва аралаш сайлов тизимларининг ҳам ўзига хос ютуқ ва камчиликлари бор. Бироқ пропорционал ва аралаш сайлов тизимларини “Ўзбекистон шароити учун мутлақо яроқсиз”, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Пропорционал сайлов тизими ҳақида Президентимиз ҳам алоҳида тўхталиб ўтиб: “Ишончим комилки, Олий Мажлисимизни икки палатали қилиб ташкил этиш, қуйи палатага асосан партиялар томонидан тақдим этиладиган рўйхатлар бўйича сайлов ўтказиш жамиятимизни сиёсий жиҳатдан фаоллаштиришга кучли тўртки беради. Ўйлайманки, сайловлар тўғрисидаги қонуннинг қоидаларини қайтадан кўриб чиқиш ҳам ана шу мақсадга хизмат қилади”²⁶, деб таъкидлаган эди.

²⁵ Қаранг. Истон Д. Политическая система. 1953. - С.55.

²⁶ Қаримов И. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 9-сессиясидаги маъруза. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. Тошкент. “Ўзбекистон”, 27-бет.

Тўртинчидан, Олий Мажлиснинг Сенатига бўладиган сайловлар масаласи ҳам муҳим ўрин тутати. Фикримизча, Сенат ҳамда қонунчилик палатасининг ваколат муддатлари тенглиги ҳамда уларнинг бир вақтда фаолият бошлаб, бир вақтнинг ўзида ниҳоясига етиши парламент ишида узилишларга олиб келиши мумкин. Шу боис, юқори ҳамда қуйи палаталарнинг фаолиятидаги ворисийликни таъминлаш мақсадида жаҳон тажрибасини қўллаш — Сенат аъзоларининг ярмини ҳар икки ярим йилда янгитдан сайлаш мақсадга мувофиқ, деб биламиз.

Бешинчидан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги қонуннинг сайловолди ташвиқотини олиб боришга бағишланган бобини тақомиллаштириш фойдадан холи бўлмайди. 1999 йилда ўтказилган парламент сайловлари, 2000 йилда ўтган Президент сайловларида айрим масалалар ниҳоятда муҳим эканлигини тажриба кўрсатди. Хусусан, номзодлар телевидение, радио, газета ва айниқса, электрон оммавий ахборот воситаларида қай тартибда сайловолди кампаниясини ташкил этишлари зарурлиги, уларга ажратиладиган эфир вақти ва босма материаллар ҳажми, сиёсий партия ва номзодларнинг телевидение эфиридан фойдаланиш навбатини белгилаш тартиблари белгиланмаган. “Теледебат”, “сиёсий реклама”, “сиёсий ролик” тушунчаларига ҳуқуқий таъриф бериш ва уларни жорий этиш нормалари, девиант технологиялардан фойдаланиш учун жавобгарлик меъёрлари киритилмаган. Ушбу масалаларнинг ҳам қонунлардан ўрин олиши бу борадаги келишмовчиликларга чек қўяди, деб ўйлаймиз.

Олтинчидан, давлатнинг турли жамоат ташкилотлари билан ўзаро алоқаларини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, сиёсий партиялар жамият ва давлат муносабатлари тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Бироқ сиёсий партияларнинг раҳбар органларида, уларнинг етакчиларида изчиллик, аниқ ва режали ишлаш қўзга ташланмаслиги, дастурий ҳужжатлар асосида партиянинг стратегик режаларини ишлаб чиқадиган, Ўзбекистоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий тadbирларида ўз партияларининг нуқтаи назари ва манфаатларини белгилайдиган, бошқа партиялар ғоявий-сиёсий дастурларининг камчиликларини аниқлаб, ўз дастурларини ҳимоя қиладиган мафкуравий, раҳбарий марказларга эга эмаслиги туфайли бугунги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган сиёсий партиялар ўртасида кескин рақобат муҳити шаклланмаган. Демак, сиёсий партиялар жамиятимизда кечаётган демократлаштириш жараёнидан ўзларига юклатилган вазифани тўла адо эта олишлари учун бир қатор масалаларга эътибор қаратишлари лозим. Авваламбор, сиёсий партиялар ўз дастурларида у ёки бу ижтимоий қатламга таянишлари, таклиф этилаётган ислохотларнинг муқобил режаларини ишлаб чиқиб, шу асосда фаолият кўрсатишлари лозим. Шунингдек, партиялар омма билан ишлашнинг илгор технологияларини ўзлаштиришлари ва шу орқали ўз сафларини имкон қадар кенгайтириб боришга интилишлари зарур. Бундан

ташқари, икки палатали парламентнинг таркиби айнан партиявий кадрларга боғлиқ экан, демак, партиялар ўзларининг парламентдаги фракциялари фаолияти ҳақида аввалдан қайғуришлари лозим бўлади.

Еттинчидан, Олий Мажлиснинг юқори палатаси — Сенатни шакллантириш ва унинг фаолиятини йўлга қўйишда сиёсий партиялар билан боғлиқ масалаларнинг келиб чиқиши табиий ҳолдир. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 2-моддасига кўра, Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда - олти кишидан сайланади². Агар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳар вакиллик органлари депутатларининг кўппартиявийлик асосида сайланганликлари, мазкур вакиллик органларида ҳам партиявий фракциялар мавжуд бўлишига эътибор берилса, сенаторларни сайлашда уларнинг таркибидаги мазкур партиявий таъсирга барҳам бериш ёки уни очиқ тан олишни қонунчиликка киритиш масаласини ҳал мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, Ўзбекистонда икки палатали парламент барпо этишнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари яратилди. Ҳуқуқий демократик давлат учун хос бўлган икки палатали парламентнинг ҳуқуқий ва сиёсий асосларини ишлаб чиқиш ва уни Олий Мажлиснинг қонун қабул қилиш жараёнларида янада такомиллаштириш натижалари шуни кўрсатдики, Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари қадам қўймоқда. Келгусида фаолият юритадиган икки палатали парламент нафақат жамиятдаги ижтимоий қатламлар, балки шу билан бирга, минтақавий манфаатларни эътиборга олувчи, фуқароларнинг иродаларини янада кенгроқ ифодаловчи халқ минбарига айланади. Шу билан бирга, парламентнинг Қонунчилик палатасининг сиёсий партиялар ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан кўрсатилган номзодлари асосида шаклланиши билан қонунларда нафақат давлат манфаатлари, балки фуқароларнинг турли ижтимоий қатламларининг туб манфаатлари ҳам ифодаланишига эришилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, икки палатали парламентни шакллантириш йўлида бошланган ислохотлар “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” гоёсининг амалиётдаги ифодаси бўлмоқда.

Илмий таҳлиллар кўрсатдики, икки палатали парламентни шакллантиришга доир ислохотларнинг бош йўналиши давлат қурилиши ва жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш соҳасидаги ҳозирги ислохотларнинг

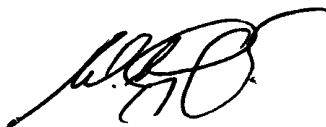
² Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Сенати тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни. —Халқ сўзи, 2002, 28 декабр.

таркибий қисми бўлиб, у асосан инсонга, унинг эрки, шаъни, қадр-қимматини ҳимоя этишга, шахс салоҳиятини юзага чиқаришга қаратилмоқда. Мазкур диссертациядан ўрин олган хулоса ва таклифлар ушбу ислохотларни янада чуқурлаштиришга хизмат қилади, деб умид билдирамыз.

IV. Диссертациянинг асосий мазмуни ва қондалари муаллифнинг қуйидаги нашр этган ишларида ўз аксини топган:

1. Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқи.//Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 1999 йил. № 2, 42-47 бетлар.
2. Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқи: қонунларимиз хорижий экспертлар нигоҳида.//Ўзбекистон Республикаси марказий Сайлов Комиссияси ахборотномаси. 1999 йил. №2, 78-83 бетлар.
3. Парламентчиликда ҳам босқичма-босқич.//Жамият ва бошқарув. 2001 йил. № 4, 10-12 бетлар.
4. Ўзбекистонда вакиллик ҳокимияти идорасини шакллантириш тарихидан.//Ўзбекистон тарихи. 2003 йил. № 1, 34-42 бетлар.
5. На историческом разломе./Ўзбекистон буюк келажак сари. Давлат китоби, Тошкент-Лондон, (таҳрир ҳайъати аъзоси). Лондон.. “State book” нашриёти. 2003 йил. 447-бет.
6. Матбуот сайлов жараёнида.//Қонун ҳимоясида. 2004 йил. № 10.
7. Оммавий ахборот воситаларининг Ўзбекистондаги сайловларда иштирок этиш амалиёти ва тажрибаси.//Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2004 йил. № 4.

Тадқиқотчи

Ш. Қудратхўжаев

Кудратхўжаев Шерзодхон Тожиддиновичнинг 23.00.02 — Сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар ихтисослиги бўйича сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун “Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши истиқболлари” мавзuidaги диссертациясининг

ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

Калитли сўзлар: сиёсий тизим, қонун чиқарувчи ҳокимият, олий вакиллик органи, профессионал парламент, икки палатали парламент, парламент палаталари, парламентаризм, Олий Мажлис, қонунчилик палатаси, Сенат, демократик сайловлар, сиёсий партиялар.

Тадқиқот объекти: Ўзбекистонда профессионал парламент тизимининг сиёсий институт сифатида шаклланиши ва ривожланиши муаммолари.

Ишнинг мақсади: Ўзбекистонда профессионал парламентни шакллантиришга доир ислохотларни чуқурлаштириш, демократик қадриятлар талабларига жавоб бера оладиган қонун чиқарувчи ҳокимиятни шакллантириш муаммоларини тадқиқ этиш.

Тадқиқот методи: қиёсий таҳлил, тизимли-функционал таҳлил, сиёсий моделлаштириш методи.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: диссертацияда парламентнинг ривожланиш босқичлари таҳлил этилди, икки палатали парламент тизимининг шаклланишига доир жаҳон тажрибаси ўрганилди, Ўзбекистонда профессионал парламент тизimini шакллантириш эҳтиёжи ва зарурияти илмий жиҳатлардан асосланди, икки палатали парламентни шакллантиришда демократик сайловларнинг ўрни ва роли сиёсий фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ этилди, парламент фаолиятини демократик тамойиллар асосида йўлга қўйишда сиёсий партияларнинг ўрни ва аҳамияти таҳлил этилди, мамлакатда амалга оширилаётган парламент ислохотларини чуқурлаштиришга хизмат қилувчи таҳлиллар, хулосалар, таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Амалий аҳамияти: Ўзбекистондаги қонунчилик ҳокимияти фаолиятини илғор мамлакатлар парламентлари тажрибаси билан қиёслаш, шунингдек, миллий парламентаризм тажрибаларидан келиб чиқиб, икки палатали парламентни ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир ислохотларни чуқурлаштириш жараёнларидаги муаммолар аниқланган.

Татбиқ этиш даражаси: изланиш бўйича қилинган таклиф ва хулосалар парламентнинг давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва вакиллик органи сифатида ўрнини ва аҳамиятини илмий жиҳатдан ўрганишда татбиқ этилиши мумкин.

Кўлланиш соҳаси: Диссертацияда келтирилган материаллар, таҳлиллар, талқинлар, хулосалар, тавсиялар ва таклифлар, шунингдек, ундаги

сиёсий жараёнларни ўрганишга доир фактлар, маълумотлар давлат хизматчилари, сиёсий партиялар фаоллари, жамоат бирлашмалари вакиллари, сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, аспирантлар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари учун назарий ва амалий материал сифатида хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, диссертация мамлакатда давлат қурилиши ва жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришга доир илмий-тадқиқот ишларининг бир қисми сифатида фуқаролар сиёсий маданиятини оширишга кўмаклашади.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кудратхаджаева Шерзодхона Тождидиновича на тему: **“Перспективы формирования и развития системы профессионального парламента как политического института в Узбекистане”** на соискание учёной степени кандидата политических наук по специальности - **23.00.02-Политические институты и политические процессы**

Ключевые слова: политическая система, законодательная власть, высший представительный орган, профессиональный парламент, двухпалатный парламент, палаты парламента, парламентаризм, Олий Мажлис, Законодательная палата, Сенат, демократические выборы, политические партии.

Объекты исследования: проблемы формирования и развития системы профессионального парламента как политического института в Узбекистане.

Цель работы: исследование проблем углубления реформ в Узбекистане по формированию профессионального парламента и создания законодательной власти, отвечающей требованиям демократических ценностей.

Методы исследования: сравнительный анализ, системно-функциональный анализ, метод политического моделирования.

Полученные результаты и их новизна: в диссертации проанализированы этапы развития парламента, изучен мировой опыт по формированию системы двухпалатного парламента, обоснована, с научной точки зрения, необходимость формирования профессионального парламента в Узбекистане, исследованы роль и место демократических выборов в создании парламента, с точки зрения политических наук, проанализирована роль и значимость политических партий в организации деятельности парламента на основе демократических принципов, выработаны заключения, предложения, рекомендации и проведены аналитические исследования по углублению реформ парламента, проводимых в стране.

Практическая значимость: на основе сравнения деятельности законодательной власти Узбекистана с опытом работ парламентамтов ведущих стран мира и исходя из опыта национального парламентаризма, выявлены проблемы в углублении реформ по формированию и совершенствованию двухпалатного парламента.

Степень внедрения: заключения и рекомендации исследования могут быть применены в изучении места и значения парламента как законодательного и представительного органа государственной власти.

Область применения: материалы, анализы, интерпретации, заключения, предложения, рекомендации и факты по изучению политических процессов приведенные в диссертации могут послужить

теоретическим и практическим материалом для государственных служащих, активистов политических партий, представителей общественных организаций, политологов, юристов, аспирантов и студентов высших и средних учебных заведений. Кроме вышеперечисленного, данная диссертация как часть исследований по государственному строительству и либерализации общества послужит повышению политической культуры граждан.

RESUME

Thesis of Sherzod T. Kudrathadjaev on the academic degree competition of the candidate of political sciences, speciality 23.00.02 - Political Institutes and political processes: "Formation and development prospects of the professional parliament system as a political Institute in Uzbekistan"

Key words: political system, legislative power, representative body, professional parliament, a two-chamber parliament, chambers of the parliament, parliamentarianism, Oliy Majlis, legislative chamber, senate, democratic elections, political parties.

Subject of the inquiry: Formation and development problems of the professional parliament system as a political Institute in Uzbekistan.

Aim of inquiry: formation of problems of deepening of reforms on of professional parliament in Uzbekistan and creation legislative authority adequate democratic values.

Method of inquiry: a comparative analysis method, methods of system-functional analysis, a method of political modelling.

The results achieved and their novelty: In the dissertation are investigated the stages of development of parliament, investigated world experience on formation of system double-chamber parliament, the necessity of formation of professional parliament for Uzbekistan is proved from the scientific point of view, the role and place of democratic choices in creation of parliament is investigated from the point of view of political sciences, a role and importance of political parties(sets) in organization of activity of parliament on the basis of democratic principles are analyzed, the analyses, conclusion, offer and recommendation for a deepening of reform of parliament spent in the country are developed.

Practical value: On the basis of comparison of activity of legislative authority of Uzbekistan with experiences of parliaments of the leader countries of the world and proceeding from experience national parliamentarism the problems in a deepening of reforms on formation and improvement double-chamber parliament are revealed.

Degree of embed: The conclusion and the recommendations of research can be applied in study of a place and meaning of parliament as legislative and representative power of state authority.

Sphere of usage: The materials, analyses, interpretation, conclusion, offer, recommendations and facts on study of political processes given in the dissertation can serve as a theoretical and practical material for the civil servants, active workers of political parties, representatives of public organizations, politologists, lawyers, post-graduate students both students of high and average educational institutions. Besides the dissertation as a part of researches on state construction and liberalization of a society serves to increase of political culture of the citizens.

Босишга рухсат этилди 14.12.2004 й.
Адади 150 нусха.
Буюртма №

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон»
нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.